

КӘСПОРЫН ӨНДІРІСТІК ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕ РЕТІНДЕ

1. Кәсіпорынның өндірістік құрылымы

Кәсіпорынның өндірістік құрылымы дегеніміз кәсіпорынның өндірістік бөлімшелерінің құрамы мен көлемдерін, олардың өзара байланыстарының түрлерін, қуаттары мен жұмысшылар саны бойынша ара қатынасын қамтитын өндірістік процестің ұйымдастыру түрі.

Өндірістік жүйелердің өндірістік құрылымы дегеніміз оған енген кәсіпорындардың құрамы, көлемдері, ара қатынасы, өзара байланыстары мен орналасуы.

Кәсіпорындардың өзара өндірістік байланыстарының түрі олардың өндірістік жүйеге интеграциялау түріне байланысты: 1. *Тік интеграция* кезінде кәсіпорындар бір бірімен біртұтас өндіріс процесімен байланысқан. 2. *Көлдеңен интеграцияда* әр кәсіпорын белгілі өнім номенклатурасын өндіруге мамандандырылған.

Өндірістік құрылым кәсіпорындардың тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігіне елеулі әсер етеді, өйткені өндірістің ырғақтылығы мен өнім шығарылымының бір қалыптылығына әсер етеді, өндіріс шығындарын анықтайды, нәтижеде кәсіпорынның таза табыс деңгейіне де ықпал етеді.

Өндірістік құрылымның екі түрі ажыратылады:

1. Кешендік ӨҚ (көп сатылы) – мұнда кәсіпорында өндіріс процесінің барлық сатылары бар: дайындау, өңдеу және шығару сатылары.
2. Мамандандырылған ӨҚ (бір, – екі сатылы) кезінде бір немесе екі саты жоқ, олар бойынша өндіріс процесі басқа кәсіпорындардан бірлескен жеткізілімдер түрінде қамтамасыз етіледі.

Өндірістік құрылымның алғашқы элементі болып **жұмыс орны** табылады. Ол бір немесе бірнеше жұмысшылардың қызметімен, негізгі жабдықтау мен қосалқы құрылғыларымен, еңбек заттарымен қамтылған цехтің өндірістік ауданының бөлігі. Жұмыс орнында өндіріс процесінің белгілі бөлігі орындалады.

Жұмыс орындары келесі түрлерге бөлінеді: **мамандандырылған**, яғни жұмыс орнында 3–5 детале–операциялар бекітіледі, және **эмбебап** – мұнда детале–операциялар мүлдем бекітілмеген немесе олардың саны аса көп (20 астам).

Өндірістік учаске дегеніміз технологиясы бір қалыпты операциялар немесе өнімнің 1–2 түрін шығару бойынша әр түрлі операциялар орындалатын жұмыс орындарының жиынтығы. **Учаскелер** екі принцип бойынша құрылады:

- **Технологиялық принцип.** Учаскеде бір қалыпты жабдықтау орналасқан, жұмысшылар бір қалыпты операциялар орындайды – мұндай учаскелер ұсақ сериялық және даналық өндіріске сәйкес келеді.
- **Заттық–бекітулі принцип.** Мұндай учаскеде әр түрлі жабдықтау қолданылады, жұмысшылар өнімнің белгілі түрлерін өндіруде мамандандырылады. Мысалы, тасқынды линиялар, олар көп сериялық және жаппай өндіріске сәйкес келеді.

Цех бірнеше учаскелерді біріктіреді – ол өнімнің немесе оның бөлігін өндіруге, немесе өндіріс процесінің белгілі сатысын орындауға мамандандырылған кәсіпорынның әкімшілік–оқшауландырылған бөлігі.

Цехтің түрлері екі белгі бойынша ажыратылады:

1. Бағытталуы бойынша:
 - негізгі цехтар – негізгі профильдік өнімді немесе өндіріс процесінің аяқталған бөлігін өндіретін. Өндіріс процесінің сатылары бойынша негізгі цехтар дайындау, өңдеу және шығару түрлеріне бөлінеді;
 - қамтамасыз етуші цехтар – негізгі цехтар үшін қосалқы өнімді өндіретін (энергетикалық шаруашылық, құрылыс цехі);

- қызмет көрсетуші цехтар – негізгі және қамтамасыз етуші цехтар үшін өндірістік қызметтер көрсететін (жөндеу цехі, көлік және қойма шаруашылығы);
 - тәжірибелік–эксперименттік цехтар – жаңа өнім түрлерінің макеттері мен тәжірибелік үлгілерін жасап сынайтын;
 - қосалқы цехтар – қосалқы материалдарды өндіріп өндейтін, сонымен бірге өндіріс қалдықтарынан өнім шығаратын цехтар;
 - көмек етуші цехтар – зауыт территориясын жинайтын, ауыл шаруашылықтық өнім шығаратын цехтар.
2. Мамандандырылуы бойынша:
- Технологиялық – мұнда өндіріс процесінің белгілі бөлігі орындалады. Мұның негізгі кемшілігі өнімнің жоғары еңбек сиымдылығы және қолданылатын ресурстардың тиімділігі аз, нәтижеде өндірістің шығындары жоғары, өндірістік циклдің ұзақ болуы мен өндірістің пайдалылығы төмен.
 - Заттық (бөлшектік–тораптық) құрылым кезінде әрбір цех бір немесе бірнеше конструкциясы ұқсас өнімдерді шығаруда мамандандырылады, және номенклатурасы тұрақты өнімнің жаппай өндірісіне сәйкес келеді. Мұның артықшылығы прогрессивтік жоғары өндіргіш айрықша жабдықтауды енгізу мүмкіншілігі (автоматтандырылған тасқынды линиялар, икемді өндірістік жүйелер). Бірақ таза түрде заттық құрылым сирек кездеседі, сондықтан аралас құрылым түрі кең тараған.
 - Аралас (заттық–технологиялық) – мұнда дайындау цехтардың технологиялық құрылымы, өндеу цехтарының – бөлшектік–тораптық, ал шығару цехтарының – заттық құрылымы бар.

Өндірістік бірлік дегеніміз өндірістік құрылымның элементі, ол дербес басқару құрылымы бар, (бірақ заңды тұлға құқығы жоқ) мамандандырылған цехтар кешені. ӨБ аса ірі кәсіпорындарда, холдингтерде, концерндерде құрылады және филиал құқығында қызмет етуі мүмкін.

Өндірістік құрылымның деңгейін сипаттайтын көрсеткіштер:

1. Цехтардың құрамы, көлемдері, ара қатынасы, мамандандыру деңгейі.
2. Сериялылық коэффициенті – әр түрлі мамандандырылған цехтардағы жұмыс орындарының мамандандыру деңгейі.

$$K_{сер} = N_{до} / Ж,$$

мұнда: $N_{до}$ – цехта (учаскеде) детале–операциялар саны;

$Ж$ – цехта (учаскеде) жабдықтау бірліктерінің саны.

3. Түйінділік коэффициенті – шектес звенолардың үйлесімділігі мен түйінділігінің дәрежесі.

$$K_{түйін} = K_{жетк} / K_{тұт} \cdot YШ$$

мұнда: $K_{жетк}$ – жеткізуші цехтің қуаты;

$K_{тұт}$ – тұтынушы цехтің қуаты;

$YШ$ – тұтынушы цехтің өніміндегі жеткізуші цехтің өнімінің үлес шығысы.

4. 4.1. Құрылыс салу коэффициенті:

$$K_{құр} = S_{ғим} / S_{ж},$$

мұнда: $S_{ғим}$ – ғимараттар мен құрылыстардың ауданы;

$S_{ж}$ – кәсіпорын территориясының жалпы ауданы.

Территорияны пайдалану коэффициенті:

$$K_{т.п.} = S_{пайд.т.} / S_{ж},$$

мұнда: $S_{пайд.т.}$ – пайдаланылатын территорияның ауданы.

5. Өндіріс процесі сатыларының саны, көлік бағыттарының қашықтығы, кәсіпорынның жүк айналымы.

6. Экономикалық көрсеткіштер: өнімнің өмірлік циклінің сатылары, еңбек өнімділігі, өнімнің еңбек сиымдылығы, өндірістік циклдің ұзақтылығы, үлес капитал салынымдары, кәсіпорынның өндірістік қуатын пайдалану коэффициенті, өндірістің, қорлардың, өнімнің жеке түрлерінің пайдалылығы, өнімге сұраныс және нарық сиымдылығын пайдалану коэффициенті.

2. Өндірістік құрылымды жетілдіру жолдары

1. Кәсіпорынның **оңтайлы көлемдерін анықтау**. Кәсіпорынның көлемі ішкі және сыртқы факторларға тәуелді. Ішкі факторларға – жабдықтаудың, жеке цехтардың қуаты, өндірісті ұйымдастыру әдістері (тасқынды, партиялық, жеке) жатады, ал сыртқы факторлар – ол сыртқы және ішкі нарықтарда кәсіпорын өнімінің қажеттілігі, еңбек және шикізат ресурстары, көлік шығыстары және т.б.
Кәсіпорынның оңтайлы көлемінің **жалпы критерийлері**:
 - жалпы шығындардың минимумы;
 - өндірістік қуатты пайдаланудың максималдық деңгейі.Цехтің минималдық көлемінің талабы – оның толық қуатымен жұмыс істеу шартында жетілген техниканы пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ету. Цех 2 учаскеден кем құрылмауы тиіс, 45–50 жабдықтау бірліктері болуы тиіс, оларда жұмыс істейтін жұмысшылар саны 1 сменамен жұмыс істегенде 25 адамнан кем емес және 2 сменамен – 100 адамнан кем емес болуы тиіс.
2. Өндірісті шоғырландыру негізінде **цехтарды ірілендіру**. Бұл кезде аса өндіргіш техниканы пайдалану мүмкіндігі туады, нәтижеде өндіріс шығындары төмендейді.
3. **Кәсіпорынның құрылымын өзгерту** – жеке қамтамасыз етуші, қызмет көрсетуші шаруашылықтарды, қосалқы цехтарды олардың еңбек коллективтерінің шешіміне орай дербес кәсіпорындарға айналдыру.
4. Негізгі және қамтамасыз етуші цехтар арасындағы **тиімді ара қатынасты сақтау**.
5. Кәсіпорынның барлық өндірістік бөлімшелерінің арасындағы **үйлесімділігін қамтамасыз ету**.
6. Холдингтер мен концерндерге біріктіру негізінде **кәсіпорындарды қайта ұйымдастыру**.
7. Өндірістің ғылыммен **біріктіру нысандарын кеңейту** (ғылыми–техникалық орталықтарды құру).
8. Кәсіпорынның жоспарға сай **орналастыруын жетілдіру** – ол бас жоспарында көрсетіледі, оның құрылуы келесі принциптерге сүйенеді:
 - Өндірістік цехтар мен қоймалардың барлық ғимараттары жүктердің тұрақты қозғалысы үшін өндіріс процесінің барысында орналасуы тиіс. Зауыт территориясының шегінде шикізат пен материалдардың қоймалары орналасады, сонан соң – дайындау, өңдеу және шығару цехтары мен дайын өнім қоймалары, одан кейін – дайын өнімді шығару жолдары.
 - Территорияны айқын аймақтандыру – яғни территорияны бір қалыпты технологиялық процес бойынша, функциялары бойынша, көліктік қызмет көрсету және т.б. бойынша ұқсастығы бар өндірістерді біріктіретін учаскелерге бөлу.
 - Бас жоспарды жобалау барысында еңбек заттарын тасымалдаудың ең аз қашықтықтары ескерілуі тиіс, нәтижеде зауыт ішіндегі көлік шығыстары минималды болады.
 - Зауыт ауданындағы ғимараттарды орналастыру үлгісі келешекте өндірістерді кеңейту мүмкіндігі ескерілуі тиіс.
 - Территорияны тиімді аймақтандыру мен ғимараттар және құрылыстар арасындағы минималдық алшақтық арқасында құрылыс салудың

сиымдылығы қамтамасыз етілуі тиіс. Құрылыс салу тығыздылығын жоғарлатудың маңызды факторы – цехтар блоктарын құру. Мұнда құрылыс салу мен территорияны пайдаланудың нормативтік коэффициенттері ескерілуі тиіс.

9. **Өндірістік құрылымды жеңілдету** – шағын кәсіпорындарда цехтардың орнына өндірістік учаскелерді құру.

Жұмыс істейтін кәсіпорынның өндірістік құрылымы көбінесе тұрақты және әрқашан өзгермейтін категория ретінде қарастырылады. Бірақ жаңа нарықтық шарттар оның үнемі дамуы мен жетілуін талап етеді. Сондықтан шетелдік фирмалардың құрамында арнайы даму бөлімдері қызмет етеді.

Жұмыс істейтін кәсіпорынның **жаңа өндірістік құрылымын жобалау барысында бастапқы шарттар** келесі – жаңа басты даму мақсаты және оны болашақта өткізудің қабылданған стратегиясы.

Осындай жобаны әзірлеудің **негізгі екі кезеңі** бар:

1. Кәсіпорынның даму мақсатын және оған жету стратегиясын таңдау.
2. Стратегиялық жоспарды әзірлеу және бекіту.

Таңдалған **мақсатқа** (жаңа өткізу нарықтарын ашу, бәсекелік күресте жеңу, лидерлікке шығу немесе бұрынғы нарықтық позицияларды сақтау, өнімнің бәсекеге қабілеттілігін қамту, ескі нарықтарды фирманың дәстүрлік тауарларымен терең игеру) сай даму стратегиясы анықталады, оның **негізгі 5 концепциясын** бөлуге болады:

- Өндірістік: өндіріс шығындарын азайтып өнімді тарату арналарының тиімділігін арттыру.
- Тауарлық: тауар сапасын аса жоғарлату, оның жаңа түрлерін нарыққа шығару, нәтижеде жаңа өткізу нарықтарын ашу.
- Тұтынушылық: мақсатты нарықтардың қажеттіліктерін дұрыс анықтап, бәсекелестерге қарағанда оларды тиімдірек қанағаттандыру.
- Өткізу: өткізу аясын жетілдіру негізінде тауардың сатылымдарын ынталандыру.
- Инновациялық: ғылыми–техникалық орталықтарды құруға көп инвестиция құйю, жетілген техниканы қамтамасыз ету.

НАРЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙДА КӘСІПОРЫН ҚЫЗМЕТ ЕТУДІҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯСЫ

1. Кәсіпорынның экономикалық даму концепциясы

Қазіргі кезде кәсіпорынды дамытудың экономикалық концепциясы нарықтық бәсеке және жоғары экономикалық тәуекелдіктер жағдайында оның экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін жеткілікті бәсекеге қабілетті даму қарқындарына байланысты. Бұл концепцияның пайда болу себебіне экономиканы реформалау мәселесі жатады. Сондықтан мұндай реформалау концепцияның негізіне, біріншіден, қайта құрылымдау (реструктуризация), екіншіден, кәсіпорын экономикасын қайта құру салынады. Мұның нәтижесінде тиімді басқару механизмі, кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын арттыру мен акционерлер, кәсіпкерлер мен мемлекеттің құқтарын қорғау механизмі құрылу тиіс.

Қазақстан экономикасын **реформалауы** келесі **принциптерге** негізделеді:

- мемлекеттік унитарлық кәсіпорындардың (ауыр және кен өндіруші өнеркәсіптің базалық салалары), акционерлік қоғамдардың (өндеуші, өеркәсіптік, құрылыс және ауыл шаруашылықтық кәсіпорындар), шағын кәсіпорындар мен фирмалардың (сауда, қоймалық шаруашылықтар және т.б.) орынды ұштастырылуы;
- отандық кәсіпорындарды қалпына келтіру мен дамытуға және меншікті ресурстарды пайдалануға бағыттау;
- нарықты дамыту негізінде экономиканы әлеуметтік бағытта реформалау;
- төлеуге қабілетсіз ірі және шағын кәсіпорындарды, олардың өміршеңдігі мен бәсекеге қабілетін қалпына келтіру мақсатында қайта құрылымдау (кішірейту).

Қайта құрылымдаудың мақсаты – кәсіпорынды нарықтық ортада бастапқы кезеңде өнімнің бәсекеге қабілетсіздігінен, тауарлық–материалдық запастардың өсуінен пайда болатын дағдарыстық жағдайдан шығару. Кең мағынада **қайта құрылымдау** дегеніміз қарыздар мен капиталдық салынымдарды бөлу, өндірістік сатыларды жеке кәсіпорындар мен фирмаларға бөлу, оларды қосу арқылы өндірісті кішірейту, залалды өндірістерді жою және пайдалылығы төмен өндірістердің бейінін өзгерту.

Кәсіпорынның өндірістік құрылымын өзгерту нәтижесінде кадрлік саясаттың, кәсіпорын мүлігін бағалаудың, инвестициялық саясаттың, ішкі өндірістік нарықтық қатынастардың мәселелері шешіледі.

Нарықтық экономика жағдайында кәсіпорынды басқарудың экономикалық әдістері де өзгереді: нарықты зерттеу (маркетинг), нарықтық бағалардың, қаржы мен несиенің ынталандырушы ролін арттыру, қаржылық тепе–тендік пен тұрақтылықты, экономикалық қауіпсіздік пен өтімділікті қамтамасыз ету, кәсіпорын бөлімшелерінің ішкі өндірістік экономикалық қатынастарын тереңдету.

2. Кәсіпорынның бизнес–жоспары

Бизнес–жоспар дегеніміз кәсіпорынның өндірістік–қаржылық қызметінің пайдалылығын арттыру бойынша оны дамытудың бағдарламасы. Оның тағайындауы – қабылданған стратегия мен концепцияға, мақсаттар мен міндеттерге сәйкес экономикалық дамудың басқару құжаты. Б–Ж жобасын әзірлеуі кәсіпорынның перспективті даму стратегиясын анықтаудан басталады. Қабылданған стратегияға сәйкес экономикалық концепция әзірленеді, оған жаңа техника (жаңа өнім) шығаруды игеру және жаңа инвесторлар мен акционерлерді тарту, жаңа техника өндірісін игеру, сатылымдар көлемін арттыру, жаңа нарықтарды басып алу және т.б. арқылы нарықта тұрақты жағдайды қамтамасыз етуді негіздеу кіреді. Стратегия мен концепцияға сай Б–Ж мақсаттары мен

міндеттері анықталады. Б–Ж–да сапалы және пайдалы, сондықтан бәсекеге қабілетті өнімді өткізу нарығын басып алудың **стратегиялық мақсаттары** анықталады. Оған жету үшін келесі **міндеттер** шешілуі тиіс:

- кәсіпорынды дамытудың экономикалық жағынан мақсатқа сай бағытын негіздеу;
- болжалды қаржылық нәтижелерді негіздеу;
- инвестициялық бағдарламаны әзірлеу процесінде қаржыландыру көздерін анықтау;
- бизнес–жоспарды жүзеге асыру жөнінде шараларды әзірлеп экономикалық жағынан негіздеу.

Б–Ж келесі бөлімдерден (жоспарлардан) **құрылады:**

1 Бөлім. Тұжырым–түйіндеме барлық бөлімдерден алынған қысқа қорытындылардан құрылады (жобаның мәні, мақсаттары мен тиімділігі, қойылған міндеттердің шешу мүмкіндіктері, сондықтан мақсатқа жету, қаржыландыру көздері, инвестициялаудан түсетін потенциалды артықшылықтар: сатылымдар көлемі, шығындар, пайданың нормасы, капиталдық салынымдар мен инвестициялық шығындардың қайтарылу мерзімдері және т.б.).

2 Бөлім. Тауар (өнім, қызметтер). Мұнда нарықта өткізілетін тауардың басқалардан сапасы, бағасы мен пайданың нормасы бойынша, сондықтан тауардың бәсекеге қабілеттілігі бойынша қолайлы айырмашылығы көрсетіледі.

3 Бөлім. Өткізу нарығы. Маркетингтік зерттеулер мен өнімнің нарыққа делдалдар арқылы немесе оларсыз жеткізу жөнінде жасалған келісім шарттардың негізінде күтілетін сатылымдар көлемі, сонымен бірге негізгі тұтынушылар мен бәсекелестер анықталады.

4 Бөлім. Маркетинг стратегиясы. Мұнда болжалды өткізу жүйесі, өткізу бағасы, жарнаманы ұйымдастыру мен өткізуді артыру бойынша шаралар (тұрақты сатып алушыларға жеңілдіктер, сатудан кейінгі қызмет көрсету, кепілдіктер) қарастырылады.

5 Бөлім. Өндірістік бағдарлама. Мұнда шикізат, материалдар мен техниканың қажеттілігі анықталады. Өндірістік қуатты пайдалану кезеңдері мен нарықтық сұраныс шегінде бәсекеге қабілетті өнім шығаруды арттыру мүмкіндіктері анықталады.

6 Бөлім. Өндірісті ұйымдастыру. Ұйымдық–өндірістік құрылымға, технологиялық схемаға негіздеме беріледі, кадрлар қажеттілігі ұсынылады және еңбек ақы жүйесі таңдалады.

7 Бөлім. Кәсіпорынның ұйымдық–құқықтық нормасы – құқықтық мәртебесі, меншік түрі, кәсіпорынның түрі, инвесторлар мен демеушілердің құқтары.

8 Бөлім. Қаржы жоспары. Мұнда инвестициялар, қаржыландыру көздері, қаржы құралдарын тарту шарттары анықталады.

9 Бөлім. Жобаның пайдалылығы. Оны экономикалық көрсеткіштер арқылы анықтау – инвестициялық шығындар, негізгі және айналым капиталдарына инвестиция құйю, үлес капитал салынымдары, пайдалану мен өткізу шығындары, табыстар, салықтар, қарыз құралдарының көлемдері мен қайтару мерзімдері, өнімнің пайдалылығы, пайда және оның нормасы.

3. Кәсіпорынның өндірістік–шаруашылықтық қызметінің тиімділігі

Жалпы түрде кәсіпорынның өндірістік қызметінің тиімділігі ресурстардың ең аз шығындарымен ең жоғары нәтижелерге жетуді білдіреді. Тиімділіктің жалпы көрсеткіші болып максимум пайданың өндірістің құнына қатынасы табылады, оны **тиімділік коэффициенті** арқылы көрсетеді:

$$\max K_{\text{жт}} = \Pi / (S_{\text{нөк}} \cdot N_a + S_{\text{аоқ}} / K_{\text{ак}} + S_{\text{жк}}),$$

мұнда: Π – өнімді өткізуден түскен пайда;

$S_{\text{нөк}}$ – негізгі өндірістік қорлардың орташа жылдық баланстық құны;

N_a – орташа амортизация нормасы;

$S_{\text{аок}}$ – айналым өндірістік қорларының құны;

$K_{\text{ак}}$ – айналым құралдарының айналымдылығының коэффициенті;

$S_{\text{жк}}$ – жұмыс күшінің құны (еңбек ақы).

Өндірістің экономикалық тиімділігі өнімнің материал сиымдылығы (M_c), қор сиымдылығы (K_c), капитал сиымдылығы (K_c) мен еңбек сиымдылығының (E_c) жеке көрсеткіштерімен құрылады. Сондықтан олардың төмендеуі өндірістің экономикалық тиімділігінің жалғыз көзі болып табылады.

Нарықтық экономика жағдайында **экономикалық нәтиже** түрінде салықтар мен төлемдерді төлегеннен кейін қалған **өнімді өткізуден түскен таза пайда** көрсеткіші алынады. АҚ (акционерлік қоғам) жағдайында **экономикалық нәтиже** ретінде өткізуден түскен таза пайда, еңбек ақы (ЕА), әлеуметтік сақтандыру (ӘС) мен дивидендтерден (Д) құрылатын **таза табыс** қарастырылады. Бұл нәтижені қамтитын шығындар капиталдық салынымдар немесе инвестициялар деп аталатын **бір жолғы шығындарға** жатады. Сондықтан, өндірістің пайдалылығын арттыруға бағытталған шаралардың тиімділігі жөнінде сөйлегенде, **экономикалық тиімділік** таза пайда немесе таза табыстың бір жолғы шығындарға қатынасы түрінде анықталады:

$$\text{ЭТ}_{\text{кс}} = \text{П}_\text{т} / \text{К}_\text{с} \text{ немесе } \text{ЭТ} = \text{Т}_\text{т} / \text{К}_\text{с},$$

мұнда: $\text{ЭТ}_{\text{кс}}$ – капиталдық салынымдардың экономикалық тиімділігі;

$\text{П}_\text{т}$ – салықтар мен төлемдерді төлегеннен кейін қалған өнімді өткізуден түскен таза пайда;

$\text{К}_\text{с}$ – капиталдық салынымдар немесе инвестициялар (капиталдық салынымдарға тағайындалған қаржы ресурстары);

$\text{Т}_\text{т}$ – таза табыс: $\text{Т}_\text{т} = \text{П}_\text{т} + \text{ЕА} + \text{ӘС} + \text{Д}$.

Өндірістің экономикалық тиімділігін анықтағанда таза пайда немесе таза табыс барлық өндіріс ресурстарын (материалдық және оларға теңестірілген ресурстар және негізгі өндірістік қорлар) пайдалану шартында құрылады. **Материалдық ресурстарды** пайдалану **тиімділігін** бағалау үшін келесі көрсеткіштер қолданылады:

- өнімнің немесе жеке бұйымның бірлігіне шаққандағы материалдық және оларға теңестірілген ресурстардың шығындары;
- айналым құралдарының айналымдылығы (айналымдар саны).

Негізгі өндірістік қорлар мен капиталдық салынымдарды пайдаланудың **тиімділігі** қор қайтарымы ($Q_{\text{орк}}$) және капитал қайтарымы ($K_{\text{апк}}$), қорлардың пайдалылығы (табыстылығы) және бір жолғы капиталдық шығындардың экономикалық тиімділігі ($\text{ЭТ}_{\text{кс}}$) арқылы бағаланады:

$$Q_{\text{орк}} = \Theta_{\text{от}} / (H_{\text{орк}} + A_{\text{орк}}) \text{ және } K_{\text{апк}} = \Delta \Theta_{\text{от}} / K_{\text{с}},$$

$$P_{\text{кор}} = \Pi_{\text{от}} / (H_{\text{орк}} + A_{\text{орк}}) \text{ және } \text{ЭТ}_{\text{кс}} = \Delta \Pi_{\text{от}} / K_{\text{с}},$$

мұнда: $\Theta_{\text{от}}$ – өткізілген өнім;

$H_{\text{орк}}$ және $A_{\text{орк}}$ – негізгі және айналым өндірістік қорлары;

$P_{\text{кор}}$ – қорлардың пайдалылығы;

$\Pi_{\text{от}}$ – өткізуден түскен пайда.

Нақты еңбекті пайдалану деңгейін арттырудың **тиімділігін** бағалауға келесі көрсеткіштер қажет:

- еңбек өнімділігі ($\Delta E\Theta$) мен орташа еңбек ақының ($\Delta EА$) өсу қарқындарының ара қатынасын сипаттайтын коэффициент;
- еңбек өнімділігін арттыру арқасында өнім өсімінің үлесі ($\Delta \Theta$):

$$\Delta \Theta = (1 - \Delta \text{ЖС} / \Delta E\Theta) \cdot 100\%,$$

мұнда: $\Delta \text{ЖС}$ – жұмысшылар (немесе өндірістік персонал) саны өсімі;

- нақты еңбекті үнемдеу:

$$Y_e = \text{ЖС}_б \cdot (1 - \Delta \text{ЖС} / \Delta E\Theta)$$

мұнда: $\text{ЖС}_б$ – базалық кезеңдегі жұмысшылар (немесе өндірістік персонал) саны.

Нарықтық экономика жағдайында осы көрсеткіштердің қайсы бірінің нашарлануы кез келген жеке немесе коллективтік кәсіпкерді (АҚ, серіктестік, кооператив) экономикалық дағдарысқа әкеліп соғуы мүмкін. Сондықтан өндірісті басқару

тәжірибесінде кәсіпорынның өндірістік қызметінің түпкілікті нәтижелерін сипаттайтын **жалпылама көрсеткіштер жүйесі** маңызды орын алады – өнімді өткізу мен өткізуден түсетін пайда. Өндірістің экономикалық тиімділігін талдау мен бағалау осы көрсеткіштердің арттыру резервтерін анықтауымен аяқталады.

Өнімді шығару мен өткізуді **арттырудың негізгі құралы** болып еңбек өнімділігі мен сапалы және бәсекеге қабілетті өнімнің келісілген бағасын жоғарлату табылады:

$$\Delta\Theta_{от} = \Theta_{от,б} \cdot \Delta qE\Theta \cdot \Delta qKB,$$

мұнда: $\Theta_{от,б}$ – базалық кезеңде өткізілген өнім;

$\Delta qE\Theta$ – еңбек өнімділігін арттыру коэффициенті;

ΔqKB – өнімнің келісілген бағасын арттыру коэффициенті.

Өнімнің материал сиымдылығы (M_c), қор сиымдылығы (Q_c) мен еңбек сиымдылығының (E_c) төмендеуі өнімнің өзіндік құнын төмендетеді, нәтижеде пайда өседі, егер осы уақытта өнім шығарудың физикалық көлемі өссе және сапа мен келісілген бағаның жоғарлауы қамтамасыз етілсе, онда бұл факторлар өнімді өткізуден түскен пайдаға келесідей әсер етеді:

$$\Delta\Pi_{от} = \sum [(KB_{к_i} - \Theta Q_{к_i}) - (KB_{д_i} - \Theta Q_{д_i})] \cdot (\Phi KB_i + \Delta\Phi Ke_i), i=1, \dots, n,$$

мұнда: $\Delta\Pi_{от}$ – база ретінде алынған пайдаға қарағанда пайда көлемінің (массасының) өсуі;

$KB_{к_i}$ және $KB_{д_i}$ – өнімнің сапасы мен бәсекеге қабілеттігін арттыру бойынша шараларды енгізуге **дейін** және одан **кейін** i -к өнімнің келісілген бағасы;

$\Theta Q_{к_i}$ және $\Theta Q_{д_i}$ – өнімнің өзіндік құнын төмендету бойынша шараларды енгізуге **дейін** және одан **кейін** i -к өнімнің толық өзіндік құны;

ΦKB_i – базалық кезеңде i -к өнімді шығару мен өткізудің физикалық көлемі;

$\Delta\Phi Ke_i$ – есепті кезеңде i -к өнімді шығару мен өткізудің физикалық көлемінің өсімі.

Осы көрсеткіштер бойынша өндірістің тиімділігіне жету үшін нәтижелерді барынша арттыру (өзгермейтін ресурстар шартында өнімнің максимумы), ресурстарды барынша азайту (өзгермейтін өндіріс көлемі шартында ресурстардың минимумы) және нәтижелерді оңтайландыру керек, өйткені осы кезде ағымдағы және бір жолғы шығындарды барынша азайту шартында бәсекеге қабілетті өнімді өткізу мен пайданы барынша арттыру тенденциясы қамтамасыз етіледі.

ӨНІМ КӘСІПОРЫННЫҢ ӨНДІРІСТІК–ШАРУАШЫЛЫҚТЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТҮПКІЛІКТІ НӘТИЖЕСІ РЕТІНДЕ

1. Экономикалық потенциалдың мәні мен құрылымы

Кәсіпорынның экономикалық потенциалы дегеніміз минималдық өндіріс шығындары шартында кәсіпорынның нарықтық сұраныс, ассортимент пен жоғары сапаның қажетті көлемінде бәсекеге қабілетті өнімді шығару қабілеті. Кәсіпорынның потенциалының негізін экономикалық потенциал құрайды, ол қалған потенциалдармен функционалдық байланыста болып, оларды біріктіреді.

Экономикалық потенциал		
Өндірістік потенциал	Инновациялық потенциал	Қаржылық потенциал

Өндірістік потенциал негізгі қорлардың, материалдық ресурстардың, жұмыс күшінің сандық және сапалық құрамын сипаттайды.

Инновациялық потенциал жобалық–конструкторлық әзірлемелердің ғылыми–техникалық дәрежесімен, мамандардың кәсіби және біліктіліктік құрамы мен олардың творчестволық қайтарымы дәрежесімен, зертханалық, тәжірибелік–эксперименттік базаның техникалық деңгейімен анықталады.

Қаржылық потенциал кәсіпорынның қалыпты қызмет ету үшін қажетті қаржылық ресурстардың болуымен, оларды кәсіпорын активтеріне мақсатқа сай орналастыруы мен пайдалану тиімділігімен сипатталады.

Сонымен экономикалық потенциалдың көрсеткіштерінде кәсіпорынның барлық ресурс түрлерін пайдалану тиімділігі мен оның қызметінің **түпкілікті нәтижелері** көрсетіледі: кәсіпорынның өндірістік қуаты мен оны пайдалану деңгейі, өнімнің сапасы, активтердің пайдалылығы.

Кәсіпорынның потенциалының қалпына **ішкі және сыртқы факторлар** әсер етеді:

- ішкі факторларға шаруашылық етудің әдістері жатады: өндіріс пен еңбекті ұйымдастыру, жоспарлау және басқару;
- сыртқы факторлар: жеткізушілер, тұтынушылар, бәсекелестер, мемлекеттік ұйымдар, инфляция, елдегі саяси және экономикалық жағдай.

2. Кәсіпорынның потенциалдарын бағалайтын көрсеткіштер жүйесі

Өндірістік потенциалды бағалау келесі **көрсеткіштер топтарынан** құрылады:

I. Өндірістің техникалық қамсыздандыру және негізгі өндірістік қорлардың (НӨҚ) үдемелілігі дәрежесінің көрсеткіштері:

- 1) НӨҚ активті бөлігінің олардың жалпы құнындағы үлес салмағы;
- 2) еңбектің қормен жарақтандырылуы – НӨҚ–ң орташа жылдық құнының ең үлкен сменадағы жұмысшылардың санына қатынасы;
- 3) еңбектің механикамен жарақтандырылуы – машиналар мен жабдықтаудың құнының ең үлкен сменадағы жұмысшылардың санына қатынасы;
- 4) жабдықтаудың жалпы құнындағы олардың үдемелі түрлерінің саны мен құнының үлес салмағы;
- 5) НӨҚ–ң топтары бойынша орташа жасы;
- 6) НӨҚ–ң тозу коэффициенті: $K_{тозу} = \text{Тозу сомасы} / \text{НӨҚ–ң алғашқы құны}$;

II. Жабдықтауды пайдалану көрсеткіштері:

- 1) жабдықтау жұмысының сменалылығының коэффициенті ($K_{см}$):

$$K_{см} = \text{бір тәулікте нақты жұмыс істеген станко-сменалар саны} / \text{жабдықтау паркіндегі станоктардың жалпы саны};$$

- 2) жабдықтауды экстенсивтік пайдалану коэффициенті ($K_{экс}$):

$$K_{экс} = K_n / K_{ш},$$

мұнда: K_n – жабдықтау жұмысының нақты жылдық уақыт қоры;

$K_{ш}$ – жабдықтау жұмысының шын жылдық уақыт қоры.

- 3) жабдықтауды интензивтік пайдалану коэффициенті ($K_{инт}$):

$$K_{инт} = \Theta_n / \Theta_n,$$

мұнда: Θ_n – жабдықтаудың нақты өнімділігі;

Θ_n – жабдықтаудың паспорттық өнімділігі.

- 4) жабдықтауды пайдаланудың интегралдық коэффициенті ($K_{интегр}$):

$$K_{интегр} = K_{экс} \cdot K_{инт}.$$

III. Қолданылатын шикізат, материалдар мен жартылай фабрикаттардың техникалық деңгейі:

- шикізат, материалдар мен жартылай фабрикаттардың жалпы құнындағы олардың үдемелі түрлері құнының үлес салмағы.

IV. Еңбек ресурстарын пайдалану тиімділігі мен құрамы:

- 1) кәсіпорынды еңбек ресурстарымен қамсыздандыру ($K_{камс}$):

$$K_{камс} = ЖС_n / ЖС_ж,$$

мұнда: $ЖС_n$ – нақты жұмысшылар саны;

$ЖС_ж$ – жоспарланған жұмысшылар саны.

- 2) жұмыс уақыт қорын пайдалану коэффициенті ($K_{жук}$):

$$K_{жук} = ЖУК_n / ЖУК_n,$$

мұнда: $ЖУК_n$ – нақты жұмыс уақыт қоры;

$ЖУК_n$ – пайдалы (нормативтік) жұмыс уақыт қоры.

Инновациялық потенциалдың көрсеткіштері:

- 1) ҒЗТКЖ айналысатын жұмысшылардың саны, кәсіби және біліктілік құрамы;
- 2) өнертабыстарға алынған патенттер, лицензиялар саны;
- 3) ҒЗТКЖ қызметінде 1 жұмысшыға шаққандағы басылымдар саны;
- 4) өнімнің жалпы өткізу көлемінде жаңа өнім шығарудың үлес салмағы;
- 5) өнімді жаңарту коэффициенті: өндірілетін өнімнің жалпы көлеміндегі жыл сайын өндірістен шығарылып тастайтын өнім түрлерінің үлес салмағы.

Қаржылық потенциалды бағалайын көрсеткіштер:

- 1) кәсіпорынның қаржылық тәуелсіздігінің коэффициенті ($K_{авт}$):

$$K_{авт} = \text{Меншікті капитал} / \text{Капиталдың жалпы сомасы}.$$

- 2) меншікті айналым құралдарымен қамсыздандыру коэффициенті ($K_{камс}$):

$$K_{камс} = \text{Меншікті айналым құралдарының сомасы} / \text{Айналым құралдарының жалпы сомасы}.$$

- 3) айналым құралдары айналымдылығының коэффициенті ($K_{айн}$):

$$K_{айн} = \text{Өткізілген өнім көлемі} / \text{Айналым құралдарының жалпы сомасы}.$$

- 4) активтердің пайдалылығы ($P_{акт}$):

$$P_{акт} = \text{Кәсіпорынның жалпы пайдасы} / \text{Активтер құны}.$$

Кәсіпорынның экономикалық потенциалын сипаттайтын жеке және жалпылама көрсеткіштер:

1. Ресурстарды пайдалану тиімділігінің жеке көрсеткіштері:

еңбек өнімділігі: Тауарлық өнім / Жұмысшылар саны;

қор қайтарымы: Тауарлық өнім / Негізгі қорлардың орташа жылдық құны;

материал қайтарымы: Тауарлық өнім / Материалдық шығындар;

өнімнің ғылым сиымдылығы: ҒЗТКЖ шығындары / Өткізілген өнім көлемі.

2. Жалпылама көрсеткіштер:

1) кәсіпорынның өндірістік қуаты және оны пайдалану коэффициенті ($K_{кп}$):

$$K_{кп} = \Theta / K_{ортж},$$

мұнда: Θ - өндірілген өнім көлемі;

$K_{ортж}$ – орташа жылдық қуат.

2) нарық сиымдылығын пайдалану коэффициенті ($K_{н.с.пайд}$):

$$K_{н.с.пайд} = \text{Нақты сатылымдар көлемі} / \text{нарық сиымдылығы (потенциалды мүмкін сатылымдар көлемі)}.$$

3) өнім өндірісінің пайдалылығы (Π):

$$\Pi = \text{Өнім өткізуден түскен пайда} / \text{Өткізілген өнімнің толық өзіндік құны}.$$

4) жалпы сатылымдар көлеміндегі бәсекеге қабілетті өнімнің үлес салмағы.

3. Кәсіпорынның өндірістік қуаты

Өндірістің жоспары өндірістік қуаттың бар болуына байланысты. **Өндірістік қуат** дегеніміз ресурстарды тиімді пайдалану шартында номенклатурасы бекітілген өнімнің максималдық мүмкін шығарылымы. Кәсіпорынның өндірістік қуаты белгілі бұйымдар өндіретін негізгі өндірістік бөлімшелердің қуаттарының қосындысы ретінде есептеледі.

Өндірістік қуатты есептеудің жалпы формуласы:

$$K_{өнд} = ЖӨ_{жабд} \cdot ЖУК_{жабд} \text{ немесе } K_{өнд} = ЖУК_{жабд} / E_c,$$

мұнда: $K_{өнд}$ – өндірістік қуат;

$ЖӨ_{жабд}$ – уақыт бірлігіне өлшенген жабдықтаудың өнімділігі (дана);

$ЖУК_{жабд}$ – жабдықтаудың шын жұмыс уақыт қоры (сағат);

E_c – осы жабдықтауда шығарылған өнімнің еңбек сиымдылығы (нормо–сағат).

Кәсіпорынның өндірістік қуаты **техникалық, ұйымдық, экономикалық және әлеуметтік факторлар** кешенімен анықталады. Өндірістік қуат мөлшеріне **техникалық факторлар** тобы ең үлкен әсер етеді:

- негізгі қорлардың сандық және сапалық құрамы, олардың құрылымы, үдемелілігі дәрежесі, автоматтандыру дәрежесі;
- моральдік тозу ескеруімен жабдықтаудың жасы, негізгі қорларды жанарту қарқындары;
- негізгі қорларды экстенсивтік және интенсивтік пайдалану деңгейі;
- қолданылатын технологиялық процестердің, құрал–сайманның үдемелілігі дәрежесі;
- бастапқы шикізаттың сапасы.

Ұйымдық, факторлар құрамына келесілер кіреді:

- мамандандыру, шоғырландыру, үйлестіру деңгейі;
- өндірісті, еңбек пен басқаруды ұйымдастыру деңгейі;
- өндірістік бағдарламаны оңтайландыру және т.б.

Экономикалық факторлар тобына мыналар жатады:

- бәсекеге қабілетті өнімге нарықтың сұранысы;
- осы өнімге мемлекеттік тапсырыстар;
- қайта құру және техникамен қайта жаратандырудың негізінде өндірістік қуатты ұлғайтудың инвестициялық мүмкіндіктері.

Әлеуметтік факторларға кәсіпорын жұмысшылары коллективінің кәсіби, біліктіліктік және жалпыға бірдей білім деңгейі жатады.

Жыл басына кіріс өндірістік қуат ($K_{өнд}^6$) пен **жылдың аяғына ұйғарынды қуатты** ($K_{өнд}^a$) ажыратады:

$$K_{өнд}^a = K_{өнд}^6 + \Delta K_{өнд}^{YT} + \Delta K_{өнд}^3 + \Delta K_{өнд}^n - K_{өнд}^ш,$$

мұнда: $\Delta K_{өнд}^{YT}$ – есепті кезеңде ұйымдық–техникалық шаралар арқылы өндірістік қуатты арттыру;

$\Delta K_{өнд}^3$ – есепті кезеңде экономикалық шаралар арқылы өндірістік қуатты арттыру;

$\Delta K_{өнд}^n$ – өнім номенклатурасы өзгеру себебінен өндірістік қуаттың өзгеруі;

$K_{\text{онд}}^{\text{ш}}$ – жыл аралығында шығарылған өндірістік қуат.

Барлық есеп айырысудың базасы ретінде **орташа жылдық өндірістік қуат** ($K_{\text{онд}}^{\text{орт}}$) анықталады:

$$K_{\text{онд}}^{\text{орт}} = K_{\text{онд}}^{\text{б}} + (K_{\text{онд}}^{\text{к}} \cdot N^{\text{к}} - K_{\text{онд}}^{\text{ш}} \cdot N^{\text{ш}}) / 12,$$

мұнда: $K_{\text{онд}}^{\text{к}}$ және $K_{\text{онд}}^{\text{ш}}$ – жыл аралығында кіретін және шығатын өндірістік қуат;

$N^{\text{к}}$ және $N^{\text{ш}}$ – кіретін және шығатын өндірістік қуаттың жыл аралығында (12 ай) жұмыс істеген ай саны.

4. Кәсіпорынның өндірістік бағдарламасы

Өндірістік бағдарлама дегеніміз белгіленген мерзімдерде нарықтық сұраныстың шегінде көлемі, номенклатурасы және сапасына сай ассортименті бойынша бәсекеге қабілетті өнімді өндіру мен өткізу жоспары.

Өндірістік бағдарламаны құру **принциптері**:

– **өндірістік бағдарламаның қауырттылығы** (напряженность), яғни өндірістік қуаттары, өндірістік негізгі және айналым қорлары, материалдық және еңбек ресурстарының аса толық қолданылуы. Бұл принцип **қауырттылық коэффициенті** ($K_{\text{к}}$) арқылы бағаланады:

$$K_{\text{к}} = (P_{\text{н}} / P_{\text{ж}}) \cdot K_{\text{ок.п}},$$

мұнда: $P_{\text{н}}$ мен $P_{\text{ж}}$ – ресурстарды пайдалану дәрежесі (нақты және жоспарлы/нормативтік); $K_{\text{ок.п}}$ – өндірістік қуатты пайдалану коэффициенті.

- **өнім номенклатурасының жаңартылуы.** Ол **жаңартылу коэффициенті** арқылы сипатталады – өткізілетін өнім құрамында жаңа өнімнің үлес салмағы.
- **өндірістік бағдарламаның келісілуі.**
- **өндірістік бағдарламаның оңтайлылығы.**
- **өндірістік бағдарламаның икемділігі.**

Өндірістік бағдарламаны әзірлеу **кезеңдері**:

1. Кәсіпорын – цех – учаске – жұмыс орны схемасы бойынша өткізу қабілеті анықталады.
2. Цехтар мен жұмыс орындарының техникалық деңгейін талдау мен бағалау.
3. Өндірістік бөлімшелердің өндірістік-техникалық базасын пайдаланудың нормалары мен нормативтерін әзірлеу және қайта қарау.
4. Өнімді өндіру мен бөлудің балансы құрылады.
5. **6. 7.** кезеңдерінде қажетті өндірістік қуат, оның артықшылығы немесе кемшілігі анықталады, оның өндірістік бағдарламамен сәйкестігін қамту шаралары әзірленеді, сонымен қатар өндірістік бағдарламаның материалдық, техникалық және еңбек ресурстарымен экономикалық негіздемесі ұсынылады.

Экономикалық негіздеме жасалғанда өндірістік бағдарламаның **оңтайлылығы** анықталады – үлес капитал салынымдарының минимумы мен қажетті пайда деңгейі шартында өндірістік қуаттың максималды пайдалануын қамтитын өндірістік бағдарлама **оңтайлы** боп саналады.

Нарық жағдайында өткізілетін өнім кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігінің негізгі нәтижесі болып табылады. Өткізілетін өнім көлемі жылдың басы мен аяғына қоймалардағы дайын өнім запастарын ескеруімен анықталады:

$$\Theta_{\text{от}} = T\Theta + D\Theta_{\text{к}}^{\text{б}} - D\Theta_{\text{к}}^{\text{а}},$$

мұнда: $T\Theta$ – тауарлық өнім;

$D\Theta_{\text{к}}^{\text{б}}$ және $D\Theta_{\text{к}}^{\text{а}}$ – жыл басы мен аяғына қоймалардағы дайын өнімнің запастары.

ӨНІМНІҢ САПАСЫ МЕН БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІГІ

1. Сапаның мәні мен көрсеткіштері, бағалау әдістері және өнімді стандарттау

Өнімнің жоғары сапасы – кәсіпорын қызметінің маңызды нәтижелілік көрсеткіші. Ол кәсіпорынның нарықта бәсекелік артықшылықтарын, оның экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Өнім сапасын үздіксіз жоғарлату, оның номенклатурасын жаңарту, өнімнің ғылым сиымдылығын арттыру әлемдегі барлық жетекші фирма-лидерлер қызметінің басты мақсаты болып табылады.

Өнімнің жоғары сапасы фирмаға бағадан тыс бәсекеде жеңіске жетуді қамтамасыз етеді. Өнімнің сапасы мемлекеттік стандартпен анықталады.

Өнімнің сапасы дегеніміз қажеттілікті оның тағайындауына сәйкес қанағаттандыру жарамдығын анықтайтын өнімнің қасиеттерінің жиынтығы.

Қазіргі бәсекеге қабілеттілігінің теориясы (Майкл Портер) бәсекелік артықшылықтардың үш түрін ажыратады: **шығындар бойынша артықшылық, саралау** (дифференциация) және **шоғырландыру** (фокусирование).

Шығындар бойынша артықшылық дегеніміз фирманың бәсекелестерге қарағанда аз шығындармен тауарды әзірлеу, өндіру және өткізу қабілеті.

Саралау (дифференциация) сапаның артықшылығын білдіреді, әсіресе өнімнің уникалды болуын, тұтынушыларға сервистік қызмет көрсетуді білдіреді, мұның нәтижесінде тауар жылдам өтеді, ал фирма бәсекелестерге қарағанда жоғары бағаны алады.

Шоғырландыру (фокусирование) дегеніміз белгілі тұтынушылар тобына немесе айрықша географиялық нарыққа фирманың күштерін бағыттау (фокус).

Бәсекеге қабілеттілігінің стратегиясын таңдау мынадай маңызды факторларға байланысты – ол кәсіпорынның экономикалық потенциалы, оның тауар нарығында қаржылық қалпы, тұтынушы нарығында оның имиджі және фирмалық марканың әйгілілігі.

Сонымен, **өнімнің бәсекеге қабілеттілігі** дегеніміз өнімнің бәсекелес-өнімдердің ұқсас қасиеттерінен өндіруші мен тұтынушыға бірдей артық өндіріс, сату-сатып алу мен тұтынудың көрсеткіштерімен ажырататын, техникалық, функционалдық және экономикалық қасиеттерінің жиынтығы.

Өнімнің тұтынушылық қасиеттері сапа көрсеткіштерімен көрсетіледі, олар келесі түрлерге бөлінеді: **бірліктік, кешендік және интегралдық**.

Бірліктік көрсеткіштер өнімнің жеке пайдалы қасиеттерін сипаттайды, бірігіп олар өнім сапасының технико-экономикалық деңгейін анықтайды. **Кешендік** көрсеткіштер өнімнің қасиеттер тобын анықтайды, ал **интегралдық** көрсеткіштер өнімнің пайдалы қасиеттері мен оларды қамтуға жұмсалған жиынтық шығындарды салыстырады.

Бірліктік көрсеткіштер **11 топқа** бөлінеді:

1. Тағайындау көрсеткіштері өнімнің тағайындалған басты қасиеттерін (жабдықтаудың өнімділігі, электрқозғалтқыштың қуаты, т.б.) сипаттайды да, оны қолдану аясын анықтайды.
2. Сенімділік көрсеткіші 4 жеке көрсеткішпен сипатталады: тоқтаусыз жұмыс істейтіндік, сақталатындық, жөндеуге жарамды, төзімділік.
3. Технологиялылық көрсеткіші берілген шығарылым көлемінде өнім конструкциясының оңтайлы өндірістік, технологиялық шарттарға сәйкестік дәрежесін сипаттайды. Ол ресурсты тұтыну және ресурс сиымдылығы көрсеткіштерімен көрсетіледі.
4. Стандарттау және сәйкестендіру көрсеткіштері бөлшектер атауларының жалпы санындағы өнімнің стандарттық, сәйкестік және айрықша бөлшектерінің атауларын қолдану дәрежесімен анықталады.

5. Эргономикалық көрсеткіштер адамның бұйымдармен өзара әрекеттесуін, оның адам–машина жүйесіне бейімделу дәрежесін көрсетеді. Олар жұмысшылардың бұйымды пайдалану барысында көрінетін гигиеналық, астрометриялық, физиологиялық және психологиялық қасиеттерін сипаттайды. (пульта управления – минимизирует усилия).
6. Эстетикалық көрсеткіштер бұйымның сыртқы көрінісінің ақпараттық бейнесін, композицияның тұтастығын, дизайнды сипаттайды.
7. Патенттік-құқықтық көрсеткіштер бұйым конструкциясындағы техникалық шешімдердің жаңартылу дәрежесін, оның патенттік қорғанысы мен патенттік тазалығын сипаттайды және бәсекеге қабілеттіктің маңызды белгісі болып табылады.
8. Тасымалдауға қолайлылық көрсеткіштері бұйымның тасымалдауға бейімделу дәрежесін көрсетеді.
9. Экологиялық көрсеткіштер өнімді пайдалану немесе тұтыну кезінде пайда болатын қоршаған ортаға зиянды әсерлердің деңгейін сипаттайды.
10. Қауіпсіздік көрсеткіштері өнімді пайдалану немесе тұтыну, құрастыру, жөндеу, қызмет көрсету, сақтау және тасымалдау кезінде адамның қауіпсіздігін қамтамасыз ететін өнімнің ерекшеліктерін сипаттайды.
11. Экономикалық көрсеткіштер арқылы өнімді әзірлеу, дайындау мен пайдалануға кеткен еңбек шығындары бекітіледі және өнімді тұтынудан (пайдаланудан) алынатын экономикалық нәтиже есептеледі. Оларға баға, өзіндік құн, өнімнің пайдалылығы, пайдалану шығындары, жатады.

Сапаның **кешендік көрсеткіштері** химиялық, металлургиялық және жеңіл өнеркәсіпте, радиоэлектроникада кең қолданылатын сапаның бірнеше пайдалы қасиеттерін (сорт, марка, класс) сипаттайды.

Сапаның **интегралдық көрсеткіші** сапа бірлігімен көрсетілетін өнімді тұтынудан алынатын **жиынтық пайдалы нәтиженің** өнімді шығару мен тұтынуға кеткен **жиынтық шығындарға қатынасы** ретінде есептеледі. Мысалы электрқозғалтқыш үшін интегралдық көрсеткіш оның қызмет етудің тұтас мерзімінде өндірілген пайдалы механикалық энергия көлемінің оны өндіру мен пайдалануға жұмсалған жиынтық шығындарға қатынасына тең.

Сапа көрсеткіштерін **өлшеу** әр түрлі әдістермен жүргізіледі: **эксперименттік** (сынау негізінде), **есепті** (теориялық және эмпирикалық тәуелділіктерді ашу), **эксперттік** (мамандардың бағалауы), **органолептикалық** (сезім, көз, құлақ, иіс, сезініс және талғам мүшелерінің қабылдауын талдау негізінде), **әлеуметтік** (тұтынушылар пікірлерін жинау мен талдау).

Сапа деңгейі дегеніміз салыстырмалы сипаттама, ол талдамалы өнімнің сапа көрсеткіштерін өнім-эталонның ұқсас көрсеткіштерімен салыстыру арқылы есептеледі. **Эталон ретінде** стандарттар, техникалық шарттар, жетекші үлгінің моделі, шетелдік ұқсас өнім алынады. Сапаның құрылуына кеткен шығындарға байланысты **абсолютті өнім сапасының деңгейін, қауіпсіз сапа деңгейін, экономикалық жағынан оңтайлы сапа деңгейін** ажыратады:

- абсолютті өнім сапасының деңгейі – сапаның өндірісі экономикалық емес пікірлермен шарттасылған, мысалы елдің әлемдік нарықта беделі;
- қауіпсіз өнім сапасының деңгейі өнімнің пайдалану қауіпсіздігін қамтиды;
- экономикалық жағынан оңтайлы сапа деңгейі дегеніміз өнімді өндіру мен тұтынуға кеткен минималдық шығындар шартында қажеттіліктерді максималды қанағаттандыру.

Сапа көрсеткіштері нормативтік-техникалық құжаттарда тіркеледі.

Стандарт дегеніміз оның тіркелген аясы, пайдалану орны мен шарттары шегінде әрекет етуінің міндетті құжаты.

Стандарттар түрлері:

- негіз қалаушы стандарттар;
- өнім мен қызметтердің стандарттары (параметрлік стандарттар);
- процестердің стандарттары;
- бақылау, сынау, өлшеу мен талдау әдістерінің стандарттары.

Стандарттарға енген өнімнің, жұмыстар мен қызметтердің сапасына қойылатын талаптар **міндетті және ұсынбалы** түрлеріне бөлінеді:

Міндетті талаптар:

- 1) өмірдің, денсаулық пен мүліктің қауіпсіздігін, қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ететін талаптар, қауіпсіздік техникасы мен өндірістік санитарияның міндетті талаптары;
- 2) өнімнің сыйысымдылығы мен өзара алмастырылуы жөніндегі талаптар;
- 3) міндетті бақылау әдістері.

Ұсынбалы талаптар өнімді жеткізу келісім шарттарында тіркеледі:

- 1) өнімнің негізгі тұтынушылық және пайдаланушылық қасиеттері;
- 2) орамаға, таңбалауға, тасымалдау мен сақтауға, сонымен бірге өнімді кәдеге жаратуға (утилизация) қойылатын талаптар;
- 3) техникалық құжаттаманы ресімдеу ережелері, рұқсаттама мен орналастыру, өнім сапасын қамсыздандырудың жалпы ережелері, барлық ресурс түрлерін сақтау және тиімді пайдалану, терминдер, анықтамалар мен белгілер, метрологиялық және басқа жалпы техникалық ережелер мен нормалар.

Бизнес-жоспардың «Тауарлар мен қызметтер түрлері» атты бөлімінде **сапа деңгейіне қарай** бүкіл өнім **4 топқа** бөлінеді:

I. **Жоғары сапалы** өнім өзінің технико-экономикалық көрсеткіштерімен ұқсас бәсекелес тауарлардан басымды. Көптеген жағдайларда бұл жаңа өнім б.т. Мұндай тауарлардың өндірушісі аса жоғары бағаны орнату немесе нарық үлесін ұлғайту арқылы өз пайдасын елеулі өсіре алады.

II. **Бәсекеге қабілетті** өнім негізінде жоғары сапа деңгейіне сәйкес келеді, бірақ берілген нарықта ұқсас тауарлар арасында орташа сапа деңгейіне де сай болуы мүмкін. Соңғы жағдайда тауардың бәсекеге қабілеттігі жарнама мен өткізуді ынталандыру шаралары арқылы жүзеге асырылады да, басты түрде, бағаның жасалуына, сатудан кейінгі қызмет көрсетуге, жарнамаға, өткізу арналарына тәуелді болады.

III. **Сапа деңгейі төмендетілген** өнімнің тұтынушылық қасиеттері көптеген бәсекелестердің өніміне қарағанда біршама нашарлау болады. Осы жағдайда фирманың нарықтық қалыпы тұрақты болып қалу үшін, өндіруші осы тауарларға бағаны төмендету стратегиясын қабылдауы мүмкін.

IV. **Төмен сапалы** өнім әдетте бәсекеге қабілетсіз және, нарықта тұтынушысын таппайды, әйтпесе өте төмен бағамен сатылады. Өндіруші бұл жағдайда мұндай өнімнің сапасын жоғарлату тиіс немесе нарықта оны жаңа бұйымдармен алмастырып, өндірістен шығаруға тиісті.

2. Бұйымның бәсекеге қабілеттілігінің экономикалық шегі

Нарық жағдайында басты экономикалық проблема – өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің өндірушіге мен тұтынушыға бірдей экономикалық пайданы қамтамасыз ету шартында оның сапасын жоғарлатудың ұйғарынды шегін анықтау.

Өндіруші-кәсіпорының экономикалық мүддесі жағынан егер де бұйымның нарықтағы орны оған сұранысты және кәсіпорын қызметінің тиімді даму үшін өнімнің пайдалылығын қамтамасыз етсе, ол **бәсекеге қабілетті деп саналады**:

$$P(\theta) = P_{от}(\theta)/\Theta K_t(\theta) > P_k(\theta),$$

мұнда: $P(\theta)$ – өндіруші бұйымының нарықтық пайдалылығы;

$P_{от}(\theta)$ – өндіруші өнімін өткізуден түскен пайда;

$\Theta K_r(\theta)$ – өндіруші бұйымының толық өзіндік құны;

$\Pi_k(\theta)$ – өндірушінің тиімді дамуы үшін бұйымның қажетті пайдалылығы.

Тұтынушы-кәсіпорының экономикалық мүддесі жағынан сатып алынатын бұйым бәсекеге қабілетті деп саналады, егер ол тұтынушыға қажетті тиімділікті қамтитын қолайлы тұтыну бағасын қамтамасыз етсе:

$$\text{ЭТ}(\tau) = \Pi_{\text{от}}(\tau)/B(\tau) \geq \Pi_k(\tau),$$

мұнда: ЭТ(τ) – өндірістік қорларды кеңейту мен дамытуға арналған тұтынушының бұйымды сатып алу мен пайдаланудың экономикалық тиімділігі;

$\Pi_{\text{от}}(\tau)$ – өнімді өткізуден тұтынушыға түскен пайда;

$B(\tau)$ – бұйымды тұтыну (сатып алу мен игеру) бағасы;

$\Pi_k(\tau)$ – тұтынушы өндірістік қорларының қажеті пайдалылығы.

Егер сатып алынатын бұйым өнімді өндіру мен өткізуге пайдаланылса, онда өндіруші-кәсіпорынға да, тұтынушы-кәсіпорынға да **бәсекеге қабілетті** болып қажетті пайдалылықты қамтитын **бұйым саналады**:

$$\Pi(\tau) = \Pi_{\text{от}}(\tau)/\Theta K_r(\tau) \geq \Pi_k(\tau),$$

мұнда: $\Pi(\tau)$ – тұтынушы-кәсіпорын бұйымының нарықтық пайдалылығы;

$\Pi_k(\tau)$ – тұтынушы-кәсіпорын бұйымының қажетті нарықтық пайдалылығы;

$\Theta K_r(\tau)$ – тұтынушы-кәсіпорын бұйымының толық өзіндік құны.

Мұндай тәсілдемеге сай екі жаққа да пайдалы болып өндіруші-кәсіпорын бұйымының **нарықтық бағасы** саналады, егер $\Pi(\theta) = \Pi(\tau)$.

Бірақ мұндай теңдік орындалғанымен бұйымның бәсекеге қабілеттігін анықтағанда келесі факторлар ескеріледі: өндіруші имиджі, кәсіпорын өзінің бәсекеге қабілеттігі, өнім сапасы; бұйымның сапасы мен техникалық деңгейі; кәсіпорынның ұйымдық-функционалдық қасиеттері (уақытылы жеткізу кепілдігі, жеткізудің дәлдігі мен сенімділігі, сервистік қызмет көрсету және өткізуді ынталадыру – ол жеңілдіктер жүйесі және т.б.).

3. Өнімді сертификаттау

Сертификаттау дегеніміз өнімнің бекітілген талаптарға сәйкес келуін растау жөніндегі қызмет.

Сертификаттау келесі **мақсаттарға** жетуге бағытталған:

- 1) біртұтас тауар нарығында кәсіпорындар мен ұйымдардың қызметіне, сонымен бірге халықаралық экономикалық, ғылыми-техникалық ынтымақтастық пен халықаралық саудаға қатысу үшін жағдай жасау;
- 2) тұтынушыларға өнімнің құзыретті таңдауында жәрдемдесу;
- 3) өнімнің экспорты мен бәсекеге қабілеттігін арттыруға жәрдемдесу;
- 4) тұтынушыларды өндірушінің адалсыздығынан қорғау;
- 5) қоршаған орта үшін, өмір мен денсаулық және мүлік үшін өнімнің қауіпсіздігін бақылау;
- 6) өндіруші мәлімдеген өнімнің сапа көрсеткіштерін растау.

Кез келген елде сертификаттау бойынша қызмет «Тұтынушы құқтарын қорғау жөнінде», «Өнімдер мен қызметтерді сертификаттау жөнінде» заңдарына және басқа да нормативтік актілерге негізделген.

Сертификаттаудың екі түрі қолданылады: **міндетті** және **ерікті**. Тұтынушылар пайдалануға, қоршаған ортаны қорғауға қауіпсіз болу талаптары қойылатын өнім **міндетті сертификатталады**.

Ерікті сертификаттау заңды тұлғалар мен азаматтардың ықыласы бойынша өтінуші мен сертификаттаушы органы арасында келісім шарттың негізінде жүргізіледі. Ерікті сертификаттау өнімнің бәсекеге қабілеттігін арттырады.

Сертификаттау қатысушылары: ұлттық сертификаттаушы орган, сертификаттау жұмыстарын жүргізетін мемлекеттік басқару органдары, орталық сертификаттау жүйелерінің органдары және т.б.

Міндетті сертификатталатын тауарлар номенклатурасын ұлттық сертификаттаушы орган және басқа да мемлекеттік басқару органдары өз құзыреті шегінде анықтайды. Олар сертификаттау ережелері мен процедураларын бекітеді.

Сертификаттаушы орган дегеніміз бекітілген талаптарға сай өнімнің сертификациясын жүргізетін орган. Ол өнімді сертификаттайды, сәйкестік белгісін қолдануға сертификаттар, лицензиялар береді, сертификатталған өнімнің инспекциялық бақылауын жүргізеді.

Жеке өнімді сынақтан өткізіп, сертификаттау мақсаттарына сынау хаттамаларын беретін орталық **сынау зертханасы** деп аталады.

Сертификаттау жүргізу үшін өнімнің өндірушілері өтініш береді, өнімді және сертификаттауға қажетті нормативтік құжаттаманы ұсынады, сәйкестік белгісімен сертификатталған өнімді таңбалайды, жолдамалы құжаттарында сертификаттау жөнінде мәліметтерді белгілейді. Егер өнім нормативтік құжаттардың талаптарына жауап бермесе, онда өндірушілер оны өткізуді уақытша немесе мүлдем тоқтатуға міндетті.

Сертификаттау нәтижелері бойынша нормативтік құжаттардың талаптарына сәйкестігі расталған өнімге **сәйкестік сертификаты** беріледі. Мұндай өнім **сәйкестік белгісімен** таңбаланады. Сәйкестік белгісін тұтынушыға өткізілетін өнімге (ыдысқа, орамаға), жолдамалы техникалық құжаттарына түсіреді. Сертификат әсерінің бүкіл кезеңінде шығарылған әрбір бұйымға, бұйымдар партиясына және өнімнің тұтас шығарылымына берілетін сертификаттар ажыратылады.

Сертификаттау объектілері:

- жеке өнім;
- өндірістің қалпы;
- сапаны басқару жүйесі.

Бір қалыпты өнімді **сертификаттаудың** әр түрлі **жүйелері** бар. **Міндетті сертификаттау жүйесін** ұлттық сертификаттаушы орган және басқа да мемлекеттік басқару органдары белгілейді, ал **ерікті сертификаттау жүйесін** өтінуші белгілеп, оны сертификаттаушы органға ұсынады.

Сертификаттау жүйесін тандағанда жеке өнімнің өндірісі, сынауы, жеткізілуі мен пайдалануының ерекшеліктері, өтінушінің шығындары мен сертификаттаудың дәлелдемесінің қажетті деңгейі ескеріледі.

Қорытынды: сапаны басқару жүйесін әзірлеу, енгізу мен сертификаттау кәсіпорынның бәсекеге қабілеттігін жоғарлатады және оның тауар нарығындағы жағдайын бекітеді.

ӨНІМ ӨНДІРІСІНІҢ ҰЙЫМДЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1. Өнім өндірісін ұйымдастырудың басты принциптері мен көрсеткіштері

Өндірісті тиімді ұйымдастырудың **10 маңызды принциптеріне** келесілер жатады: мамандандыру, үйлесімділік, үздіксіздік, тікелейбаушылық, қосарластық, ритмикалық, автоматтандырушылық, сенімділік, икемділік, үнемділік.

Мамандандыру бірлікті еңбек бөлінісінің процесі, ол шығарылатын өнімнің номенклатурасының және цехтарда, учаскелер мен жұмыс орындарында жұмыстардың әртүрлілігінің шектеуімен сипатталады. Мамандандыру арқасында жоғары өнімді жабдықтау түрлерін қолдануға, жұмыс орындарында шектеулі детале-операциялар санын орындауға мүмкіндік туады. Мұның бәрі жұмыс орындарында технологиялық процестің параметрлерін тұрақтандырады, оның еңбек сиымдылығын азайтады, өнімнің сапасын және еңбек өнімділігін арттырады.

Мамандандыру деңгейі бір типтік өнім түрлерін өндіру көлемдеріне тәуелді. **Жоғары мамандандыру деңгейі** өнімнің бір түрін жаппай өндірісінде және жұмыс орындарында сәйкес технологиялық процестердің толық жұмыс істеуінің арқасында жүзеге асырылады. Мамандандыру деңгейі төмендегенде шығарылатын бұйымдар түрлерінің конструкцияларын **сәйкестендіру** және **стандарттау** шаралары жүргізіледі. **Сәйкестендіру** дегеніміз жаңа бұйымдарда алдында игерілген бұйымдардың үдемелі конструкцияларын пайдалану. Сәйкестендіру мен стандарттау арқылы айрықша бөлшектер мен тораптар атауларының санын қысқартуға және жалпы пайдалану бөлшектерінің үлес саламағын жоғарлатуға болады. Нәтижеде жұмыс орындарында орындалатын жұмыстардың әртүрлілігі қысқарады да, мамандандыру деңгейі жоғарылайды.

Жұмыс орынның мамандандыру деңгейі **жұмыс орынға операцияны бекіту коэффициенті** түрінде анықталады:

$$K_{об} = \sum^n_i O_i / \sum^k_j JO,$$

мұнда: O_i – цехта (учаскеде) бөлшектің өтетін операциясы;

ЖО – цехтағы (учаскедегі) жұмыс орны;

n – операциялар саны;

k – жұмыс орындарының саны;

j – жұмыс орынның түрі;

i – бөлшектің атауы.

Өндірістік процестің **үйлесімділігі** өндірістік бағдарламаны орындау барысында кәсіпорынның барлық бөлімшелерінің бірдей өндірістік мүмкіншіліктерін білдіреді. Бөлімшелерінің өндірістік мүмкіншіліктері олардың өндірістік қуатының көлемімен анықталады. Үйлесімділік дәрежесінің көрсеткіші бөлімшелердің өндірістік қуатының *жетекші* өндірістік бөлімшенің ұқсас көрсеткішінің мөлшерінен ауытқу шамасы болып табылады. *Жетекші бөлімше* дегеніміз өнімді өндіру бойынша басты технологиялық операциялар орындалатын, еңбек сиымдылығы ең жоғары және негізгі өндірістік қорларының (НӨҚ) елеулі бөлігі орналасқан бөлімше (цех, учаске, жабдықтау тобы).

Үйлесімділік дәрежесін сипаттайтын көрсеткіш – **шектес өндірістік бөлімшелерінің түйінділік коэффициенті**:

$$K_{түйін} = K_{жетк} / K_{тұт} \cdot YШ$$

мұнда: $K_{жетк}$ – жеткізуші цехтің (учаскенің) қуаты;

$K_{тұт}$ – тұтынушы цехтің (учаскенің) қуаты;

YШ – тұтынушы цехтің өніміндегі жеткізуші цехтің өнімінің үлес шығысы.

Идеалды түрде бұл көрсеткіш 1 тең болу тиіс, одан ауытқуы қуаттың және шектес бөлімшелердің өндірістік процестерін ұйымдастырудың үйлесімдісіздігін бағалауға мүмкіндік береді.

Үздіксіздік принципі өндірістік процестерді тиімді ұйымдастырудың принципі ретінде екі аспектіде қарастырылады. Біріншіден, бұл операциялардың ішінде және арасындағы үзілістерді қысқарту мен жою арқылы өндірістік процестің барлық элементтерін уақыт аралығында үздіксіз және тиімді пайдалану. Бұл принциптің жүзеге асырылудың екінші аспектісі өндірістік процестің жеке сатылары мен жеке процестері арасында еңбек заттарының үздіксіз қозғалысын білдіреді.

Өндірістік процестердің үздіксіздігі өндірістік циклдің технологиялық бөлімінің ұзақтығының ($T_{ц,тех}$) оның жалпы ұзақтығына ($T_{ц}$) қатынасы ретінде есептелетін **үздіксіздік коэффициенті** түрінде анықталады:

$$K_{уд} = \sum_{i=1}^n T_{ц,тех} / \sum_{i=1}^n T_{ц},$$

мұнда: n – өндірістік процестің операцияларының жалпы саны.

Өндірістік процестер үздіксіздігінің алғышарты болып **тікелейағушылық** табылады. **Тікелейағушылық** принципі логистикалық жүйеде, яғни шикізат пен материалдарды өндіріске енгізуден дайын өнімді шығаруға дейін, бұйым қозғалысының ең қысқа жолын қамтамасыз етуді білдіреді. Бұл принцип **тікелейағушылық коэффициентімен** сипатталады:

$$K_{т/а} = 1 - \sum^m T_{к} / \sum^n T_{ц},$$

мұнда: $T_{к}$ – өндірістік циклдің жалпы ұзақтығындағы көлік операциясының уақыты;

m – көлік операцияларының саны;

n – өндірістік циклде операцияларының жалпы саны.

Неғұрлым бұл коэффициент жоғары болса, соғұрлым өндірістік процестің тікелейағушылығы да жоғары. Бұл принцип кәсіпорынды тиімді орналастыру, оның барлық цехтарының қоймаларын және дайын өнімнің қоймасын өндірістік процестің ағынына сай орналастыру, сонымен қатар автоматтандырылған көлік құралдарын пайдалану арқылы жүзеге асырылады.

Үздіксіздік принципі сонымен бірге өндірісті ұйымдастырудағы **қосарластық** арқылы жүзеге асырылады. **Қосарластық** әр түрлі учаскелерде бұйымның жеке бөлшектерін дайындау жұмыстарын бір уақытта орындауды білдіреді. Ол **қосарластық коэффициенті** арқылы жұмыстарды қосарлас орындау барысындағы өндірістік циклдің ұзақтығының ($T_{ц,кос}$) оның жалпы ұзақтығына қатынасы ретінде анықталады:

$$K_{кос} = \sum^k T_{ц,кос} / \sum^n T_{ц},$$

мұнда: k – қосарлас орындалатын операциялардың саны.

Ритмикалық дегеніміз бір қалыпты өнім шығарылымы мен өндірістің ритмикалық қозғалысымен сипатталатын өндірістік процестерді тиімді ұйымдастыру принципі.

Бір қалыпты өнім шығарылымы дегеніміз тең уақыт аралығында бірдей немесе бірте-бірте ұлғаятын өнім көлемін өндіру. *Өндірістің ритмикалығы* дегеніміз барлық өндіріс сатыларында немесе барлық жеке өндірістік процестер бойынша тең уақыт аралықтарында бірдей жұмыстар көлемін орындау. Ол **ритмикалық коэффициентімен** бағаланады:

$$K_p = \sum_{i=1}^m НШ_i / \sum_{i=1}^m ЖШ_i, НШ_i < ЖШ_i,$$

мұнда: $НШ$ – i -түрі өнімінің нақты шығарылымы;

$ЖШ$ – i -түрі өнімінің жоспарлы шығарылымы;

m – жоспарлы кезеңі аралығында өнім шығару күндерінің саны;

i – өнім түрі

Өндірістің ритмикалығы өндірісті ұйымдастырудың жоғары дәрежесін және кәсіпорынның барлық бөлімшелерінің тәртіпке салынған жұмысын дәлелдейді. Ритмикалық жұмысты ұйымдастыру арқасында барлық өндірістік және еңбек ресурстары тиімді пайдаланылып, сапасыз өнімді шығаруды болдырмайды.

Өндірістік процестерді **автоматтандыру** принципі барлық негізгі және қосымша операциялардың орындалуын станоктар-автоматтарға табыстауын, ал жұмысшыларға технологиялық процес қозғалысын бақылау мен басқару функцияларын табыстауын

білдіреді. Қазіргі есептеу техника құралдарын пайдалану жабдықтауды жылдам қайта баптауға және өндірістің қалыпты ритмін сақтауға мүмкіндік береді.

Өндірісті автоматтандыру деңгейі **автоматтандыру коэффициенті** арқылы анықтауға болады:

$$K_a = t_{a.o.} / T_o,$$

мұнда: $t_{a.o.}$ – автоматтандырылған операциялардың еңбек сыйымдылығы;

T_o – өнімнің сомалық еңбек сыйымдылығы.

Өндірістік процестердің үздіксіз орындалуы **сенімділік** принципі арқылы жүзеге асырылады. Сенімділік принципі келесі факторлармен шарттасылған:

- қолданылатын жабдықтау мен технологиялық құрал-сайманның сапасы;
- конструкторлық және технологиялық құжаттаманың сапасы;
- жұмысшы біліктілігінің дәрежесі.

Сенімділік дегеніміз жабдықтаудың дұрыс жұмыс істемеуі арқасында, ақаулы өнім мен тұтынушыларға наразылық ету арқасында жұмыс уақыты жоғалтуларының болмауы.

Қазіргі жағдайда өндірісті ұйымдастырудың қажеттілігі болып **икемділік** принципі саналады. *Икемділік* дегеніміз өте қысқа мерзімдерде минималдық шығындармен жабдықтаудың бір түрінде жаңа өнімді шығаруға көшу қабілеті. Өндірісті ұйымдастыруда икемділік принципі кәсіпорынның өндірістік құрылымын өзгертуге және техникалық-өндірістік базасын жаңартуға аса көп инвестиция көлемін тарту қажеттілігімен шарттасылған.

Икемділіктің келесі түрлерін ажыратады:

1. *Технологиялық* икемділік – өндіріс процесінің оның жеке параметрлерінің ауытқуларына икемдену қабілеті.
2. *Операциялық* икемділік – өндіріс процесінің жаңа жеке параметрлері бар бұйымның жаңа модификациясын шығаруға икемдену қабілеті.
3. *Өндірістік* икемділік – өндірістік процестердің өнім өндірісінің өзгерген шарттарына икемдену қабілеті.
4. *Интерактивтік* икемділік – өндірістік жүйенің жаңа жабдықтау құрамын, технологиялық құрал-сайман мен процестердің жаңа түрлерін талап ететін мүлдем жаңа өнім номенклатурасын шығаруға икемдену қабілеті.

Икемділікті бағалау критерийі түрінде жаңа өнім шығаруға қажетті **уақыт кезеңі** алынады.

Үнемділік принципі басқаларына қарағанда жалпылама болып, өндірісті ұйымдастыруды жобалау барысында барлық жоғарыда аталған принциптердің жүзеге асырылу дәрежесімен шарттасылған. Бұл принциптің ұстанымынан ең үнемді өндіріс процесінің бірнеше баламалы нұсқаларынан таңдау басымды болып саналады.

Өндіріс процесінің экономикалық тұрғыдан тиімді нұсқасын таңдау **критерийі** ретінде белгіленген өнім көлемі шартында оның технологиялық өзіндік құнының минималдық мөлшері алынады. *Технологиялық өзіндік құн* дегеніміз өндіріс процесінің жеке түрін жүзеге асыру шығындары. Ол айнымалы шығындар (материал шығысы, жалақы, арнайы құралдар мен сайманға шығыс) мен шартты түрде тұрақты шығыстардан (амортизация, цехтік шығындар) құрылады.

2. Өнім өндірісін ұйымдастырудың нысаны, түрі мен бағыты

Өндірісті ұйымдастыру еңбек бөлінісіне негізделіп, оның өзара байланысты нысандарымен көрсетіледі – орталықтандыру, шоғырландыру, кооперациялау, құрамдастыру және әмбебаптандыру.

Шоғырландыру – өндірісті ірі кәсіпорындарға жұмылдыру.

Мамандандыру – белгілі бір текті өнім өндірісін шоғырландыру.

Кооперациялау – кәсіпорындардың белгілі өнімді бірлесіп шығару бойынша өндірістік байланыстары.

Орталықтандыру – тек қана өндірісті шоғырландыру емес, сонымен бірге өндіріске белгілі қызмет түрін көрсетуді ұйымдастыру мен басқару.

Құрамдастыру – байытылған шикізатты кешенді қайта өңдеу мен қалдықтарды пайдалану негізінде бір кәсіпорында әр түрлі өндірістерді қосу.

Нарықтық экономика жағдайында қарастырылған ұйымдастыру нысандарының негізінде өндірісті **эмбебаптандыру** (әртараптандыру) жүргізіледі – әр түрлі өнімдер өндірісін және қызмет түрлерін шоғырландыру.

Эмбебаптандыру арқылы кәсіпорындар бәсекедегі артықшылықтарды иемденеді, жылдам өзгертін нарық жағдайында өнім номенклатурасын икемді өзгертуге мүмкіндік алып, нарықтың тұрақты үлесін қамтиды, жаңа өнімді шығарумен байланысты тәуекелдікті азайтады, ҒЗТҚЖ нәтижелерін пайдалану тиімділігін арттырады.

Әртараптандыру (диверсификация) негізінде өндірісті эмбебаптандырудың **төрт нысанын** ажыратады:

- 1) профильдік өнімнің басымдығы бар көп өнімді өндіріс (мысалы, Хюндай компаниясы);
- 2) агрегаттау, яғни конструктивтік элементтерді сәйкестендіру мен стандарттау, негізіндегі көп өнімді өндіріс (мысалы, жол құрылысы машиналарда) – *практикада аса тиімді, себебі нарықтың өзгеруіне сай жоғары дәрежеде икемденеді;*
- 3) бірыңғай функционалдық тағайындауы бар көп өнімді өндіріс (Аидас фирмасы);
- 4) әр түрі тағайындалған өнімдердің көп өнімді өндірісі (Убекасан жапон фирмасы – цемент, пластмасс бұйымдарын, тыңайтқыш өндіретін).

Өндірісті **шоғырландырудың үш түрін** ажыратады: территориялық, салалық және салааралық. Шоғырландырудың әр түрі **үш нысанымен** көрсетілуі мүмкін: агрегаттық нысаны (мыс., металлургиялық комбинаттар мен электр стансалар, мұндағы шоғырландыру дәрежесі бас агрегаттардың қуатына шартты), өндірістік-территориялық нысаны (бір типтік технология негізінде өнім өндірісін сатылас және деңгейлес біріктіру нысандары), ұйымдық-шаруашылықтық нысаны (әр түрлі кәсіпорындар кешенін орталықтандырылған басқару бойынша концерндер).

Мамандандыру және кооперациялау үш түрінде жүзеге асырылады:

- өндірістің заттай мамандандыруы заттай немесе агрегаттық кооперациялауды қамтамасыз етеді (бас кәсіпорынға құрамдас бұйымдарды жеткізу, мыс., электрқозғалтқыштар мен генераторларды);
- бөлшектеп кооперациялау (бөлшектер мен тораптарды жеткізу, мыс., подшипниктерді);
- бөлшектеп мамандандыруы бар өндіріс (мыс., подшипник өндіретін кәсіпорындар);
- технологиялық мамандандыру (технологиялық процестер немесе операциялардың белгілі сатыларын орындауды шоғырландыру).

Бағыттары жөнінде әңгіме айтқанда, зауыттың аралық және зауыттың ішкі өндіріс мамандандыруын және өндірістік кооперацияны ажыратады.

Сонымен, шоғырландыру, мамандандыру мен кооперациялаудың белгілі түрлері, нысандары мен бағыттары нарықтық экономика жағдайында қуаты, мамандандыру түрі мен деңгейі әр түрлі кәсіпорындарды құру мен дамыту арқылы өндірісті ұйымдастырады.

Шоғырландыру мен мамандандыру деңгейі өскен сайын өндірістің тиімділігі де артады. Ірі кәсіпорындарда жаппай және ірі сериялы өндіріс жағдайында үлес капитал салынымдары мен өнімнің өзіндік құны төменірек, ал еңбек өнімділігі мен қор қайтарымы жоғары. Сонымен қатар, ірі кәсіпорындарда әлеуметтік және экологиялық проблемалар тиімдірек шешіледі.

Нарықтық экономика жағдайында жеке бұйымдар, тораптар мен агрегаттар шағын кәсіпорындарда өндірілген кезінде кооперациялау көлемдерін өсіру арқылы өндірісті шоғырландыру деңгейін арттыру аса тиімді болып табылады.

Бір текті өнім өндірісін шоғырландыру мамандандыру деңгейін арттырып, өзіндік құн мен үлес капитал салынымдарын азайтатыны белгілі. Бірақ үлкен өнім көлемін шоғырландыру көлік шығындарын өсіреді. Осы факторларды есепке алғанда, шоғырландыру мен мамандандырудан түсетін **экономикалық нәтиже (ЭН)** келесі түрде анықталады:

$$\text{ЭН(ш,м)} = [(\Theta K_d - \Theta K_k) - (KШ_d - KШ_k)] \cdot \Theta K_k - \Pi_{\text{ок}} \cdot (YKC_d - YKC_k) \cdot \Theta K_k,$$

мұнда: ΘK_d және ΘK_k – өнімнің *өзіндік құны* шоғырландыру мен мамандандыру деңгейін арттырғанға *дейін* және *кейін*;

$KШ_d$ және $KШ_k$ – *көлік шығындары* өскенге *дейін* және *кейін* өзіндік құндар;

ΘK_k – шоғырландыру мен мамандандыру деңгейін арттырғаннан *кейін* өнім көлемі;

$\Pi_{\text{ок}}$ – өндірістік қорлардың пайдалылығы;

YKC_d және YKC_k – *үлес капитал салынымдары* өскенге *дейін* және *кейін* өзіндік құндар.

ӨНДІРІСТІҢ ЭЛЕМЕНТЕРІ МЕН РЕСУРСТАРЫ, ОЛАРДЫҢ НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДА ҚҰРЫЛУЫ

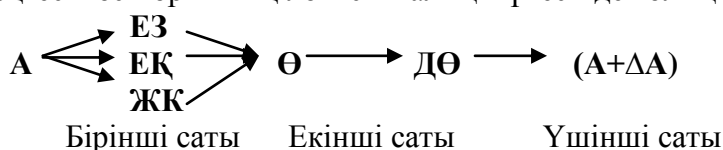
1. Айналым қаражатының құрылуы

Айналым қаражатының сыныптамасы

Айналым қаражаты дегеніміз өнімді, жұмыстар мен қызметтерді дайындау мен өткізудің үздіксіздігін қамтамасыз етуге қажетті ақшалай қаражатының жиынтығы. Негізгі құрал-жабдыққа қарағанда, айналым қаражаты өнімнің өзіндік құнына өзінің құнын толығымен аударады.

Айналым қаражатының үлкен бөлігін **өндірістік айналым қорлары** (ӨАҚ) құрайды, олар өндірістік запастардың, аяқталмаған өндірістің және болашақ кезеңдерге жатқызылатын шығыстардың құндық бағасын қамтиды да, дайын өнімнің қалдықтарымен бірге *нормаланатын айналым қаражатын* құрайды. Айналым қаражатының аз бөлігін (30%) **айналыс қорлары** (АҚ) құрайды, олар қоймалардағы дайын өнімнің қалдықтарының және жөнелткен, бірақ төленбеген өнімнің құндық бағасын қамтиды. АҚ-ның елеулі бөлігін банктердегі, кәсіпорынның кассасындағы және аяқталмаған есеп айырысудағы ақшалай қаражат құрайды, олар *дебиторлық берешекті* білдіреді. Бұл қаражат, кәсіпорынның қоймасындағы дайын өнімнің қалдықтарын есептемегенде, *нормаланбайтын айналым қаражатына* жатады.

Мұндай сыныптама практикада айналым қаражатының ауыспалы айналымын және оларды қаржыландыру көздерін анықтауға мүмкіндік береді. Айналым қаражатының әрбір теңгесі кәсіпорынның логистикалық жүйесінде толық ауыспалы айналымынан өтеді.

Сурет – Айналым қаражатының ауыспалы айналымы

Айналым қаражатының көздері:

1. Акциялар өткізу
2. Несие
3. Пайда
4. Меншікті қаражат (мемлекеттің, акционерлік қоғамның және жеке тұлғаның жарғылық қорының бөлігі түрінде – 40% дейін).

Сонымен қатар кәсіпорындар айналым қаражатын толтыру үшін уақытша қолданылатын қаражаттарды тартады:

5. Қарыз қаражат (қысқа мерзімді несие)
6. Тартылған қаражат (жалақы бойынша берешек, жеткізушілерге – несиегерлік берешек, тұтыну қоры бойынша берешек).

Айналым қаражатын басқарудың басты міндеті – ауыспалы айналымның үздіксіздігін және оның ұзақтығын қысқартуды қамтамасыз ету, айналым қаражатының оңтайлы құрылымы мен үйлесімділігін қамту. Өндірістік кәсіпорынның қызмет етуінің негізгі шарты – айналым қаражатының жеткілікті көлемінің болуы.

Өндірістік айналым қорлардың құрамы, құрылымы мен нормалануы

Норма — жоспарлы кезеңде өнім бірлігін дайындау мен өндеуге қажетті максималды ұйғарынды материалдар шығысы. Материал шығыс нормасына материалдың пайдалы (таза) шығысы, технологиялық қалдықтар мен қайтарылмайтын ысырабы кіреді.

Материалдың пайдалы (таза) шығысы – конструкторлық және технологиялық құжаттама негізінде алғашқы материалдың көлеміне, оның пайдалығына, массасына, бұйымның ауданы мен ұзындығына және т.б. қарай анықталады. *Технологиялық қалдықтар* ұсынылған бұйымның қолданыстағы өндіріс технологиясына байланысты және пайдаланылатын материалға тәуелді. Материалдық ресурстарды тұтыну барысында *басқадай ысыраптар* пайда болу мүмкін, олар өнімнің өндіріс технологиясына тікелей байланысты емес, бірақ қалыптасқан өндіріс шартында белгілі минимумде техникалық жағынан әрқашан болатын. Материалдар шығыс нормасын әзірлегенде қалдықтар мен ысыраптардың қолданылатын және қолданылмайтын түрлеріне бөлінетінін ескеру қажет. Шығыс нормасына әдетте олардың қолданылмайтын бөлігі ғана қосылады.

Жалпы түрде материал шығыс нормасы келесі формуламен көрсетіледі:

$$H\phi = P_r + \sum(q' - q'_{\text{қолд}}) + \sum(q'' - q''_{\text{кж}}),$$

мұнда: P_r — бұйымның таза салмағы;

q' — технологиялық қалдықтар;

$q'_{\text{қолд}}$ — қолданылатын қалдықтар;

q'' — техникалық жағынан әрқашан болатын басқадай ысыраптар;

$q''_{\text{кж}}$ — кәдеге жаратылатын қалдықтар.

ӨАҚ құрамына енген өндірістік запастар, аяқталмаған өндіріс және болашақ кезеңдерге жатқызылатын шығыстар нормаланады, ал дайын өнімнің запастары айналыс қорлары арқылы қаржыландырылса да, өндірістік айналым қорлары сияқты нормаланады.

ӨАҚ-ның 45%-н **өндірістік запастар** құрайды – шикізат, негізгі материалдар, сатып алынатын шала фабрикаттар, құраушы бұйымдар, қосалқы материалдар, жөндеу үшін және аспаптар мен құрал-сайманның босалқы бөлшектерін орауға арналған ыдыс.

Өндірістік запастар (құндылығы аз және жылдам тозатын өнімдерден басқа) *нақты өзіндік құн бойынша бағаланады*. Нақты өзіндік құнға жеткізушілерге келісім-шарт бойынша төленген сомалар, тауарды сатып алуымен байланысты ақпарат пен қызметтер үшін ұйымдарға аударылған сомалар, кеден бажы мен басқадай төлемдер, делдалдық ұйымдарға сыйақы, материалдық-өндірістік запастарды дайындау мен оларды пайдалану орнына жеткізу бойынша шығындар, және бұл операцияларды сақтандыру бойынша шығыстар кіреді. Оны келесі әдістердің біреуімен анықтайды:

- запастар бірлігінің өзіндік құны бойынша;
- орташа өзіндік құн бойынша;
- ФИФО әдісі;
- ЛИФО әдісі.

Өндірістік запас үшке бөлінеді:

- 1) ағымдағы запас;
- 2) кепілдіктік (сақтандыру) запас;
- 3) дайындық (технологиялық) запас.

Ағымдағы запастың нормативтік көлемі материалдық ресурстардың орташа тәуліктік өндірістік тұтыну көлеміне және жеткізілімнің интервалына тәуелді. Оның көлемі осы ресурстардың өндірістік тұтыну көлемінің жартысына тең. Шетелдік тәжірибеде ағымдағы запасты құру үшін ағымдағы запастарды оңтайландыру модельдері қолданылады. Олардың біреуі, Вильсон формуласы аталған, сатып алынатын партия көлемін анықтаудан, ал оның негізінде – жеткізілімнің интервалынан алынады. Бұл формуланың түрі:

$$Q = \sqrt{2 \cdot m \cdot \frac{O}{K} \cdot Z},$$

мұнда: Q —сатып алынатын шикізат партиясының оңтайлы мөлшері;

2 — тұрақты коэффициент;

m — сатып алынатын материалдың жылдық көлемі;

O — қызмет көрсету бойынша шығындар;

K—материал бірлігінің бағасы;

Z— қоймалау бойынша шығындар, ағымдағы запастың орташа жылдық құнынан % түрінде алынады (ондық бөлшек түрінде жазылады).

Оңтайландыру критерийі болып жиынтық шығындарды минимизациялау табылады.

Кепілдіктік (сақтандыру) запас бұрынғы жеткізушінің өндірісі тоқтап қалған жағдайда жаңа жеткізушіні іздеуімен және тасымалдаудың есебімен құрылады. Әдетте кепілдіктік запастың мөлшері ағымдағы запастың $\frac{1}{2}$ бөлігін құрайды, бірақ жеке шарттарға орай ағымдағы запастың 30-дан 100% дейін аралығында ауытқуы мүмкін.

Дайындық (технологиялық) запастың көлемі материалдық ресурстардың орташа тәуліктік тұтынуына және оларды өндіріске дайындау уақытына тәуелді. Мұндай запас өндіріске жіберуге дейін материалдарды алдын ала өндеу (сорттау, партияларды құрау және т.б.) қажет болған жағдайда құрылады. Дайындық запастың мөлшерін запастың күндік нормасының материалдың бір күндік шығысына қатынасы ретінде анықтауға болады.

Аяқталмаған өндірістің көлемі үш фактордың есебімен анықталады:

- өндіріс көлемі;
- өндірістік циклдің ұзақтығы;
- шығындар өсімінің коэффициенті – ол материалдық ресурстар шығындарының үйлесімді өсуін және, еңбек ақыны есептегенде, өндірістің басқа шығындарының жарты шығысын ескеруімен анықталады.

Қоймалардағы дайын өнім запасының нормативі дайын өнімді дайындау мен жөнелтуге, жолдамалы және төлем құжаттарын ресімдеуге қажетті уақыттың есебімен анықталады.

Өндірістік айналым қорларының нормалауы **айналым қаражатының жалпы нормативін** анықтаумен бітеді. Ол үшін барлық нормаланатын және нормаланбайтын айналым қаражаттары **сомаланады**, мұндай сомалау айналым қаражатының қажеттілігін азайту (үнемдеу және оны өсіру) мүмкіндігін береді.

Үнемдеу жағдайында босатылған айналым қаражатын басқа объектілерде немесе нарықтық сұраныс шегінде өнім көлемін ұлғайту үшін тиімді пайдалану жөнінде шешім қабылдануы тиіс. Кері жағдайда айналым қаражатын толтыру көздері жөнінде мәселе туады.

Нормалау әдістері:

- оперативтік-технологиялық әдіс;
- аналитикалық әдіс;
- тәжірибелік-статистикалық әдіс;
- коэффициенттер әдісі.

Айналым қаражаты көрсеткіштері мен пайдалану тиімділігін арттырудың экономикалық мағынасы

Айналым қаражатын пайдалану тиімділігін өлшейтін көрсеткіштер:

1. Айналым қаражаты айналымдылығының коэффициенті ($K_{\text{айн}}$):

$$K_{\text{айн}} = \Theta\Theta / OK_{\text{ак}}$$

мұнда: $\Theta\Theta$ – өнім өткізілімі;

$OK_{\text{ак}}$ – айналым қаражатының орташа қалдығы: $OK_{\text{ак}} = (0,5OK_1 + OK_2 + \dots + 0,5OK_n) / 12$,

OK_1, OK_2, OK_n – жылдың бірінші, екінші және n-ші айдың басына айналым қаражатының орташа қалдығы, 12 – жылдағы ай саны.

2. Айналымда айналым қаражаты жүктемесінің коэффициенті ($K_{\text{жүк}}$):

$$K_{\text{жүк}} = A_{\text{ак}} / \Theta\Theta,$$

мұнда: $A_{\text{ак}}$ – айналым қаражатының айналымы.

3. Айналым қаражатының бір айналымының ұзақтығы ($T_{\text{ак}}$), күн:

$$T_{ак} = OK_{ак} \cdot T_{кк} / \Theta\Theta,$$

мұнда: $T_{кк}$ – күнтізбелік күндер саны.

Неғұрлым бір айналымның ұзақтығы аз болса, соғұрлым айналымдылық коэффициенті жоғары және айналымда айналым қаражатының жүктемесі үлкен.

4. Ағымдағы өтімділік көрсеткіші ($K_{аө}$):

$$K_{аө} = AK_n / M_{км},$$

мұнда: AK_n – айналым қаражатының нақты бар көлемі;

$M_{км}$ – кәсіпорынның қысқа мерзімді міндеттемелері.

5. Меншікті айналым қаражатымен қамтамасыз етілуі коэффициенті ($K_{камт}$):

$$K_{камт} = OK_{ак} / AK.$$

Айналым қаражатын пайдалануды жақсартудың **экономикалық мағынасы** айналым қаражатының *босатылуымен* көрсетіледі:

$$AK = O_T \Theta\Theta \cdot (AY_б - AY_е),$$

мұнда: $O_T \Theta\Theta$ – орташа тәуліктік өнім өткізілімі;

$AY_б$ және $AY_е$ – айналым қаражаты айналымының ұзақтығы базалық және есепті кезеңдерде.

Практикада босатылған айналым қаражатын пайдаланудың **үш нұсқасы** бар, бұл белгілі **экономикалық нәтиже** береді:

1. Егер босатылған АҚ өндірістік қызметтің басқа салаларында кез келген басқа мақсаттарға жұмсалса:

$$\Delta H_k = P_n \cdot AK,$$

мұнда: P_n – кәсіпорындағы өндірістік қорлардың нақты пайдалылығы.

2. Егер босатылған АҚ өнім шығарылымы мен өткізілімін арттыруға жұмсалса:

$$\Delta H_ө = P_n \cdot AK \cdot K_{айн},$$

мұнда: $K_{айн}$ – АҚ айналымдылығының коэффициенті.

3. Егер босатылған АҚ қарыз қаражаттан бас тартуға мүмкіндік берсе:

$$\Delta H_k = AK \cdot M_b_n,$$

мұнда: M_b_n – банктік несие мөлшерлемесі.

Сондай-ақ, **айналым қаражатын жақсартудың экономикалық мағынасы** келесіде:

- айналым қаражатының босатылуы;
- нарықтық сұраныс бар болғанда, өнім өткізілімін арттыру;
- өнім өткізілімі артқанда пайданы өсіру;
- өткізуден түскен пайда өскенде дивидендтерді көбейту;
- босатылған АҚ басқа салаларда қолдану – бұл қосымша экономикалық нәтиже береді.

2. Негізгі өндірістік қорларды құрылуы мен оларды пайдалану

НӨҚ-ң мәні мен сыныптамасы

Негізгі өндірістік қорлар – тұрақты түрде ұзақ уақыт аралығында қызмет ететін, өзінің құнын дайын өнімнің құнына тозуына қарай аударатын еңбек құралдары.

НӨҚ келесі **белгілер** бойынша топтастырылады:

- 1) өндіріс процесіне НӨҚ-ң қатысу дәрежесі мен олардың ролі;
- 2) негізгі қорлардың құрамынан өнімнің өндірісі мен өткізілімінің техникалық базасын құрайтын негізгі өндірістік қорлар және өнеркәсіптік емес негізгі қорлар бөлінеді.

НӨҚ тағайындалған және орындалатын функцияларына қарай бірнеше топқа бөлінеді:

- ғимараттар (өндірістік, қызметтік);
- құрылыстар (көпірлер, эстакадалар, жер астындағы жолдар);
- көшпелі құрылғылар (трубопроводтар, конвейерлер);
- көлік құралдары (электровоздар, автокарлар, автомобильдер);
- құралдар (өлшеуіш, кескіш, мортанбалар);
- айлабұйымдар (верстактар, жұмыс үстелдері, құрастырылған айлабұйымдар);
- басқадай НӨҚ.

Өндіріс көлеміне әсері мен ролі бойынша НӨҚ **активті** (ғимараттар мен құрылыстардан басқалары) және **пассивті** (ғимараттар мен құрылыстар) түрлерге бөлінеді. Егер НӨҚ-ң активті бөлігінің мөлшері өнімнің қор сиымдылығына (K_{c_0}) және өндіріс көлеміне (Θ) тәуелді болса, онда:

$S_{\Theta(a)} = K_{c_0} \cdot \Theta$, ал пассивті бөлігі активті және пассивті бөліктерінің ара қатынасының коэффициентін ($K_{(a/n)}$) ескеруімен анықталады:

$$S_{\Theta(n)} = S_{\Theta(a)} \cdot 1/K_{(a/n)}.$$

НӨҚ-ң құндық бағасы

Нарықтық экономика жағдайында НӨҚ-ң толық баланстық құнын немесе негізгі капитал түрінде есепті (бастапқы және қалпына келтіру) құнын, НӨҚ-ң қалдық, жою, биржалық және кепілдікті құнын ажыратады.

НӨҚ **бастапқы баланстық құны** (S_0) сатып алу бағасы ($S_{c/a}$), тасымалдау (K_T), құрастыру мен реттеу ($K_{k,p}$) коэффициенттері бойынша анықталады:

$$S_0 = S_{c/a} \cdot (1 + K_T \cdot K_{k,p}),$$

мұнда K_T және $K_{k,p} < 1$ коэффициенттері сатып алу бағасынан % түрінде анықталады.

Мұндай бағалау кәсіпорын мүлігін, қаржылық қоры мен негізгі капиталын жалпы бағалауы үшін және амортизацияны есептеуге қажет.

НӨҚ **қалпына келтіру баланстық құны** ($S_{k/k}$) осы мақсаттарда, бірақ қайта бағалаудан кейін НӨҚ-ң нақты құнын ескеруімен, қазіргі жағдайда НӨҚ-ң моральдік тозу дәрежесіне қарай анықталады:

$$S_{k/k} = S_0 \cdot (1 - K_{MT1} \cdot K_{MT2}), \quad (1)$$

мұнда: K_{MT1} және K_{MT2} – НӨҚ-ң моральдік тозудың бірінші және екінші түрлерінің дәрежесін ескеретін коэффициенттер.

Нарықтық конъюктураға қарай НӨҚ **қалпына келтіру баланстық құнын** ($S_{k/k}$) бағалар индексі ($K_{би}$) және кәсіпорынның табыстылығын (K_T) ескеруімен анықтайды:

$$S_{k/k} = S_0 \cdot K_{би} \cdot K_T. \quad (2)$$

Осындай әдістеме бойынша сатылатын мемлекеттік кәсіпорынның **қалпына келтіру баланстық құнын** ($S_{k/k}$) есептеледі:

$$S_{к/к} = [\sum \Pi_t \cdot (1 - CM_t) / T_e] \cdot (1 + \pi_e), \quad (3)$$

мұнда: $\sum \Pi_t$ – есепті кезеңде кәсіпорынның сомалы пайдасы;

CM_t – есепті кезеңде пайдаға салынатын орташа салық мөлшерлемесі;

T_e – есепті кезең (кәсіпорын қызмет етуінің орташа амортизациялық мерзімінен артық емес);

π_e – есепті кезеңде инфляция қарқыны.

НӨҚ-ң **қалдық құны** олардың қызмет етуінің нақты (T_n) және амортизациялық (T_a) мерзімдерінің ара қатынасын ескеруімен анықталады:

$$S_k = S_0 \cdot (1 - T_n / T_a).$$

НӨҚ-ң **жою құны** бөлшектеу жұмыстарының құнын ($S_{бөлш}$) және кәдеге жарату зауыттарына металлоломды тасымалдау құнын ($S_{тас}$) және металлоломның өзінің құнын ($S_{мл}$) ескеруімен анықталады:

$$S_{ж} = S_k - S_{бөлш} - S_{тас} + S_{мл}.$$

Қалдық құнды және жою құнын анықтау қажет:

- НӨҚ металлоломға алдын ала есептен шығару кезінде залал көлемін анықтау үшін;
- басқа кәсіпорындарға НӨҚ-ң өткізу құнын анықтау үшін;
- физикалық тозған және моральдік ескірген техниканың капиталдық жөндеуінің, жаңартуы мен ауыстыруының экономикалық тиімділігін анықтау үшін.

2.3 НӨҚ-ң амортизациясы мен тозуы

НӨҚ ұдайы **жаңғыртылуы** екі түрде жүзеге асырылады: **жай** (қалпына келтіру) және **кеңейтілген** (жаңарту). НӨҚ жаңарту жартылай және толығымен, яғни жаңа құрылыс (толтыру және жаңа НӨҚ енгізу), қайта құру (өндірістік аудандарды кеңейту) арқылы жүзеге асырылады.

НӨҚ жай ұдайы өндірісі шартында оларды жаңғыртудың қаржылық көзі болып **амортизациялық қор** табылады. Кеңейтілген ұдайы өндірісі қосымша қаржыландыру көздері (пайда, қосымша акциялар, несие) арқылы қамтамасыз етіледі.

Амортизация дегеніміз экономикалық тозуына қарай НӨҚ баланстық (бастапқы немесе қалпына келтіру) құнын өткізілетін өнімнің құнына үнемі аудару процесі. Практикада амортизацияны келесі **тұрғылардан** қарастыруға болады:

- бухгалтерлік (тозу себебінен НӨҚ өзгеруін есепке алу);
- қаржылық (капиталдық шығындарды өтеу);
- салықтық (салықтық жеңілдіктер беру).

Экономика тұрғысынан амортизация НӨҚ ұдайы өндірісін қаржыландыру көзі ретінде қарастырылады. Ол үшін келешекте тозуды өтеу үшін амортизация НӨҚ амортизациялық қызмет мерзімі аралығында амортизациялық қорда бірте-бірте қорланады.

Амортизациялық қор амортизациялық аударымдар (амортизация нормалары бойынша өткізілетін өнімнің өзіндік құнына енген НӨҚ баланстық құнының бөлігі) арқасында құрылады. **Амортизациялық аударымдардың нормасы** – НӨҚ бастапқы немесе қалпына келтіру құнынан % түрінде алынған аударымдардың жылдық көлемі:

$$H_a = (S_{б(к/к)} - S_{ж}) / (S_{б(к/к)} \cdot T_a),$$

мұнда: $S_{ж}$ – НӨҚ жою құны;

T_a – НӨҚ қызметінің нормативті амортизациялық мерзімі.

НӨҚ амортизациялық қызмет мерзімі **оңтайлы болу тиіс**, яғни өнім өндірісіне, НӨҚ бүкіл қызмет кезеңінде пайдалануға, жөндеу мен техникалық қызмет көрсетуге кеткен ең аз ағымдағы және капиталдық шығындарды қамтамасыз ететін.

Амортизация түрлері:

- сызықтық немесе бір қалыпты үйлесімді амортизация – НӨҚ бүкіл амортизациялық қызмет мерзімі аралығында амортизациялық аударымдар нормасы тұрақты:

$$H_a = 1/T_a.$$

- жеделдетілген амортизация. Оның **екі әдісі** қолданылады: сатылас және азаймалы күн әдісі. **Сатылас әдіс** кезінде амортизациялық аударымдар нормалары амортизациялық қызмет мерзімі аралығында тең аралық кезеңдер сайын азаяды. **Азаймалы күн әдісі** бойынша амортизация НӨҚ қалдық құнынан жылдар бойы өзгермейтін нормалар бойынша аударылады.

Пайдалану барысында НӨҚ **тозуға** ұшырайды. НӨҚ тозудың **үш түрін** ажыратады: **материалдық, моральдік және экономикалық**.

Тозу процесінің, біріншіден, өндірістік-техникалық жағы бар: **материалдық тозу** нәтижесінде машиналар мен жабдықтау тұтынушылық құнын жоғалтады. Екіншіден, оның экономикалық жағы бар, себебі пайдалану барысында еңбек құралдары өзінің құнын жоғалтады. **Экономикалық тозудың** деңгейі қалыпты амортизациялық қызмет мерзімі аралығында техниканы пайдаланудың ұзақтығына тәуелді. Материалдық тозудың екі түрін ажырату керек: физикалық және коррозиялық. **Коррозиялық тозу** қоршаған ортаның әсерінен пайда болады да, оны жоюға мүмкіндік жоқ. **Физикалық тозу** үйкеліс пен сынықтың нәтижесінде орын алады, оны жөндеу арқылы жоюға болады. Физикалық тозу деңгейін өлшеу:

$$K_{фТ} = T_n/T_a \cdot (1-K_k),$$

мұнда: T_n – НӨҚ нақты қызмет мерзімі;

T_a – НӨҚ амортизациялық қызмет мерзімі;

K_k – НӨҚ қалдық құнын сипаттайтын коэффициент.

Экономикалық тозу үлкен дәрежеде моральдік тозуға байланысты. **Моральдік тозу** ҒТП пен нарықтық экономикада орындалатын күн заңы әсерінен туады. К. Маркс моральдік тозудың **екі түрін** ажыратқан. **Моральдік тозудың 1 түріне** ҒТП әсерінен уақыт аралығында арзанырақ жаңғыртылатын машиналар ұшырайды (ұқсас машиналарға қарағанда арзанырақ жаңғыртылу немесе олармен бәсекеге түсе алмайтындықтан айырбас құнын жоғалтады). Оның формуласы: $K_{MT1} = 1 - S_e/S_j$,

мұнда: S_e – ескі жабдықтың құны;

S_j – жаңа жабдықтың құны.

Моральдік тозудың 2 түрі ескірген машиналарға қарағанда пайдалануы тиімдірек аса жетілдірілген машиналар шыққанда пайда болады. Оны анықтау формуласы:

$$K_{MT2} = 1 - S_{ji}/(S_e \cdot K_{тпki}),$$

мұнда: $K_{тпki}$ – ескі және жаңа техниканың i -к техникалық-пайдаланушылық көрсеткішінің ара қатынасын ескеретін коэффициент.

2.4 НӨҚ пайдалануды жақсартудың көрсеткіштері

НӨҚ активті бөлігін пайдаланудың көрсеткіштері 5 топқа біріктіріледі. 1 топқа НӨҚ пайдаланудың сандық көрсеткіштері кіреді: қолда бар жабдықтау ($Ж_{кол}$), қондырылған ($Ж_{кон}$), жұмыс істейтін ($Ж_{жұм}$), жөндеудегі ($Ж_{жөн}$), резервтегі ($Ж_{рез}$) және артық ($Ж_{арт}$) жабдықтау. Осы көрсеткіштерді қолданғанда НӨҚ пайдалану дәрежесі екі көрсеткішпен көрсетіледі:

$$K_{кол/п} = Ж_{жұм}/Ж_{кол} \quad \text{және} \quad K_{кон/п} = Ж_{жұм}/Ж_{кон},$$

мұнда: $K_{кол/п}$ және $K_{кон/п}$ – қолда бар және қондырылған жабдықтауды пайдалану коэффициенттері.

Екінші топқа жабдықтауды уақыт аралығында пайдалану көрсеткіштері кіреді:

$$1. \text{ Күн бойы пайдалану коэффициенті: } K_{кб/п} = (Ж_{жұм} \cdot T_n \cdot Ж_{кн})/T_{ж},$$

мұнда: T_n және $T_{ж}$ – жабдықтау жұмысының нақты және жоспарланған сағат саны; $Ж_{кн}$ – жұмыс күндерінің нақты саны.

$$2. \text{ Сменалылық коэффициенті: } K_{см} = \sum CM/Ж_{кон},$$

мұнда: $\sum CM$ – сменалардың сомалы саны.

Үшінші топқа жабдықтауды уақыт аралығында пайдаланудың абсолюттік көрсеткіштері енген: күнтізбелік уақыт қоры (T_k), режимдік (T_p), жоспарланбаған бос тұруы уақыты ($J_{б/т}$), жоспарланған УҚ ($T_ж$), нақты жұмыс уақыты (T_n).

Күнтізбелік уақыт қоры (T_k) – максималды мүмкін: $T_k = 365 \cdot 24 = 8760 \text{сағ.}$

Режимдік уақыт қоры (T_p): $T_p = [T_{см} \cdot (K_k - K_d - K_m) - t_n \cdot K_{м/д}] \cdot N_{см}$,

где $T_{см}$ – жұмыс сменасының ұзақтығы, сағат;

K_k – күнтізбелік күндер саны;

K_d – демалыс күндер саны;

K_m – жұмыс күндеріне сәйкес келетін мейрам күндерінің саны;

t_n – мейрам алдындағы күндерде жұмыс істемейтін сағат көлемі;

$K_{м/д}$ – мейрам алдындағы күндер саны;

$N_{см}$ – жабдықтау бірліктерінің жұмыс сменаларының саны.

Жоспарланған уақыт қоры ($T_ж$) режимдіктің негізінде анықталады. Үздіксіз өндіріс процестері үшін ол тең: $T_ж = T_k - (J_{кап} + J_{ағ})$,

мұнда: $J_{кап}$ – капиталдық жөндеуге кеткен жоспарлы уақыт;

$J_{ағ}$ – ағымдағы жөндеу мен техникалық қарауға кеткен жоспарлы уақыт. Үзілетін өндіріс процестері үшін ол тең: $T_ж = T_p - (J_{кап} + J_{ағ})$.

Нақты жұмыс уақыты (T_n) жоспарланған уақыттан жоспарланбаған бос тұруы уақытына айырылады: $T_n = T_ж - J_{б/т}$,

мұнда: $J_{б/т}$ – жоспарланбаған бос тұруы уақыты.

Төртінші топты машиналардың тезникалық-пайдаланушылық параметрлерін пайдалану көрсеткіштері құрайды – қуат, өнімділік, жүк көтерімі және т.б.

Бесінші топқа НӨҚ қор қайтарымы (K_k) мен НӨҚ пайдалылығы ($\Pi_{нөқ}$) көрсеткіштері кіреді:

$$K_k = \Theta / S_{нөқ} \quad \text{және} \quad \Pi_{нөқ} = \Pi / S_{нөқ},$$

мұнда: Θ және Π – өнім және өткізуден түскен пайда;

$S_{нөқ}$ – НӨҚ орташа жылдық баланстық құны, оны үш әдіспен өлшеуге болады:

1) орташа арифметикалық әдіс: $S_{нөқ} = (S_б + S_a) / 2$;

2) орташа хронологиялық әдіс:

$$S_{нөқ} = (0,5S_б + \sum_{i=2}^{n=12} S_i + 0,5S_a) / 12,$$

мұнда: $S_б$ – жылдың басына НӨҚ құны;

$n=12$

$\sum S_i$ – жылдың әр айының 1-ші күніне НӨҚ сомалы құны;

$i=2$

S_a – жылдың аяғына НӨҚ құны.

3) іске қосылған және шығарылған НӨҚ орташа құнын анықтау әдісі:

$$S_{нөқ} = S_б + (\sum S_{кос} \cdot T_i) / 12 - (\sum S_{шығ} \cdot T_{шығ}) / 12,$$

мұнда: $S_{кос}$ және $S_{шығ}$ – іске қосылған және шығарылған НӨҚ құны;

T_i – іске қосу уақытынан жылдың аяғына дейін қосылған НӨҚ пайдаланған айлардың ұзақтығы;

$T_{шығ}$ – жылдың аяғына дейін шығарылған НӨҚ пайдаланбаған айлардың ұзақтығы.

Негізгі құрал-жабдықтар қозғалысының көрсеткіштері:

1. НӨҚ енгізу коэффициенті – жаңадан енгізілген НӨҚ құнының жылдың аяғына НӨҚ құнына қатынасы
2. НӨҚ жаңарту коэффициенті – жаңа НӨҚ құнының жылдың аяғына НӨҚ құнына қатынасы
3. НӨҚ шығару коэффициенті – шығарылған НӨҚ құнының жылдың басына НӨҚ құнына қатынасы
4. НӨҚ жою коэффициенті – жойылған НӨҚ құнының жылдың басына НӨҚ құнына қатынасы

ӨНІМНІҢ ҚҰНДЫҚ БАҒАСЫ

1. Өзіндік құн, пайда және пайдалылық

Өндіріс шығындарының сыныптамасы мен құрылуы

Өнімді өткізуден түскен пайда негізгі үш факторға тәуелді: өнімнің өткізу көлемі, нарықтық бағасы мен өзіндік құны.

Өнімнің **сомалы өзіндік құнын** нарықтық сұраныс шегінде бұйымдарды дайындау мен сатуға кеткен шығындар құрайды. **Шығындар** дегеніміз өнімді дайындау, өндіру, шығару мен сатудың барлық сатыларында материалдық, техникалық және еңбек ресурстарының ағымдағы шығындары.

Материалдық ағымдағы шығындар: шикізат, материалдар, отын, энергия, құралдар және т.б. техникалық ағымдағы шығыстар: НӨҚ амортизациясы, ал еңбек шығындары: еңбек ақы мен әлеуметтік сақтандыруға төлемдер.

Өнімнің **өзіндік құны** дегеніміз ақшалай түрде көрсетілген кәсіпорындардың өнімді өндіру мен өткізуге жұмсаған ағымдағы және жеке шығындары. Ол кәсіпорын экономикасының маңызды сапалық көрсеткіші болып табылады. Оның деңгейіне баға, пайда, шаруашылық есеп табыс, қорлану мен тұтыну қорлары және дивидендтер тәуелді.

Өнімнің өзіндік құнының **түрлері**:

- **технологиялық** – өнімнің өндірісіне кеткен барлық шығындар (негізгі материалдар, меншікті және сатып алынған шала фабрикаттар, құрастыру бұйымдары, жұмысшылар еңбек ақысы, жабдықтауды пайдалану мен жөндеу шығыстары);
- **цехтік** – технологиялық өзіндік құн мен цехтік шығыстардың (қамсыздандыру, өндіру және өткізу қызметін ұйымдастыру мен басқару шығыстары, ғимараттар мен құрылыстарды, қоймаларды, ішкі зауыттық көлікті ұстау мен жөндеу шығыстары) қосындысы;
- **зауыттық** – цехтік өзіндік құн мен жалпы зауыттық шығыстардың (басқару аппаратын ұстауға шығыстар, материалдық-техникалық қамсыздандыруға, өнімнің өндірісі мен өткізілімін басқаруға және т.б. шығыстары) қосындысы.

Экономикалық сипаты жағынан **өндірістік** (сомалық технологиялық, цехтік және жалпы зауыттық шығыстар) және **толық** (коммерциялық) **өзіндік құнды** ажыратады. **Коммерциялық өзіндік құн** толық өзіндік құнды және өнімді өткізуге кеткен өндірістік емес шығыстарды (құжаттық ресімдеу, жүк тиеу-түсіру, тасымалдау және т.б.) қамтиды.

1.2 Өнімнің өзіндік құнын төмендету мен өндірістің пайдалылығын арттыру жолдары, факторлары мен резервтері

Резервтер дегеніміз жаңа техниканы, технологияны және өндірісті ұйымдастыру мен басқарудың үдемелі әдістерін енгізудің пайдаланылмаған мүмкіндіктері. Сонымен қатар **резервтер** өндірістің жоғалтуларының, оны тиімсіз ұйымдастыру мен басқарудың, және тікелей өндірістік емес шығыстардың нәтижесінде де пайда болады. Осыған орай өнімнің өзіндік құнын төмендету резервтерін анықтау, бағалау мен пайдалану – кәсіпорынның экономикалық қызметтерінің басты функциясы. **Резервтердің** пайда болуы көптеген факторларға тәуелді, ал **көздері үшеу** ғана – ол өндірістің үш элементі: материалдар, амортизация және еңбек ақы.

Өндірістік шығындардың көлемі бойынша резервтердің жартысынан артығын **материалдық ресурстар** құрайды, олардың бағалауы нормалау, келісім шарттық бағаларды өзгерту және нақты шығындарды азайту арқылы жүзеге асырылады.

Кәсіпорын қызметінде материалдық және тауарлық ағындардың негізін **негізгі қорлар**, әсіресе машиналар мен жабдықтау паркі құрайды. Оларды үнемдеу амортизациялық аударымдар арқасында орындалады.

Сонымен бірге өнімнің өзіндік құнында **еңбек шығындарының** үлесі саламғы үлкен, сондықтан оларды үнемдеу өнімнің еңбек сиымдылығын азайту мен еңбек өнімділігін арттыру арқасында жүзеге асырылады.

Цехтік және жалпы зауыттық шығыстар да өз әсерін тигізеді, сондықтан оларды үнемдеу өнімнің өндіру мен өткізу көлемін өзгерту арқылы мүмкін.

Өнімнің өзіндік құнына әсер ету жағынан **факторлар 4 топқа** бөлінеді:

- 1) ғылым мен техника жетістіктерін енгізу және өндірістің техникалық деңгейін жоғарлату – нәтижеде еңбек өнімділігін арттыру арқасында өзіндік құн төмендейді;
- 2) өндірісті, еңбек пен басқаруды ұйымдастыру деңгейін жоғарлату – нәтижеде өнімнің өндіріс көлемі өседі де, өзіндік құны азаяды;
- 3) материалдық ресурстарды тиімді пайдалану мен үнемдеу – нәтижеде аса үдемелі және арзан материалдық ресурстарды пайдалану арқылы өзіндік құн азаяды;
- 4) сыртқы факторлар: өнімнің сапасы мен бәсекеге қабілеттілігінің әсерінен өнімдегі құрылымдық өзгерістер мен өткізуге нарықтық бағалардың өзгеруі – нәтижеде өзіндік құн төмендейді.

Өнімнің өзіндік құнының үлес салмағы нарықтық бағалардың 80% дейін жетеді, сондықтан оны төмендету – пайданы өсіру мен өнімнің пайдалылығын арттырудың басты көзі болып табылады. Бірақ нарықтық экономика шартында пайдалылықты арттырудың басқа да факторлары бар, ең алдымен сапалы және бәсекеге қабілетті өнімге сұранысты өсіру. Сонда нарықтық сұранысты ескеруімен болжанатын **пайда** тең:

$$P^e = P^b \cdot [(1 + K\Delta\theta) \cdot (1 + K\Delta\theta_k) \cdot (1 + K\Delta k_b)],$$

мұнда: P^e және P^b – өткізуден түсетін болжалды және базалық пайда;

$K\Delta\theta$, $K\Delta\theta_k$ және $K\Delta k_b$ – болашақта өнім көлемінің өсуін, өзіндік құн мен көтерме сауда бағасының өзгеруін ескеретін коэффициенттер.

Пайданың өсуі мен НӨҚ пайдалануды жақсарту өз кезегінде пайдалылықтың жоғарлауына әкеледі.

Өнімнің, НӨҚ мен нормаланатын айналыс қорларының **пайдалылығы** келесі бағыттарда жоғарлауы мүмкін:

- өндірістік қорларды салыстырмалы түрде азайту, оларды пайдалануды жақсарту және қажетсіз НӨҚ өткізу;
- бәсекеге қабілетті өнімнің сапасы мен бағасын жоғарлату;
- өнімнің толық өзіндік құнын төмендету;
- өнімнің материал сиымдылығы мен еңбек сиымдылығын азайту.

Пайданы өсіру мұндай резервтері өнімнің сапасын жоғарлатуды ескеруімен келісім шартты бағаларды жоғарлату арқылы, өнімнің шығарылымын өсіру, ассортимент пен номенклатураны өзгерту, материалдық және еңбек ресурстарын, өндірістің техникалық базасын тиімді пайдалану арқасында пайда болады.

1.3 Өнімді өткізуден түскен пайда және өндірістің пайдалылығы

Өнімді өткізуден түскен пайда – ол кәсіпорынның өнімді өткізуден, жұмыстарды орындаудан және қызмет көрсетуден тапқан табысы. Пайда – кәсіпорынның өндірістік-техникалық дамуының басты көзі. Ол ұлттық табысты құрайды, өндірістік-шаруашылықтық қызметтің нәтижесін бағалайды, ішкі өндірістік экономикалық қатынастардың негізін құрайды және кәсіпорында қаржылық ресурстарды тудырады.

Пайданың 3 түрін ажыратады:

- өнімді өткізуден түскен пайда;

- жалпы (баланстық) пайда;
- таза есептік (баланстық) пайда.

Өткізуден түскен пайда **тура есеп әдісімен** анықталады: пайда өнімнің көтерме сауда бағасы мен толық өзіндік құнының айырмасына тең: $P\theta_i = KB_i - \Theta Q_i$,

мұнда: i – өнім түрі;

KB – өнімнің көтерме сауда бағасы;

ΘQ – өнімнің өзіндік құны.

Жалпы (баланстық) пайда өнімді өткізуден түскен пайда мен басқадай (қосалқы ауыл шаруашылықтың өнімін, нормативтік запастарды, өнеркәсіптік емес қызметтерді) өткізуден түскен пайданың және өткізуден тыс операциялардың (айыппұл, апаттан болған залал және т.б.) пайдасы (+) немесе залалының (–) қосындысына тең:

$$P\text{ж} = P\theta + P\theta\theta \pm P\theta\tau,$$

мұнда: $P\theta\theta$ – басқадай өткізуден түскен пайда;

$\pm P\theta\tau$ – өткізуден тыс операциялардың пайдасы/залалы.

Таза есептік (баланстық) пайда жалпы пайдадан келесілерді шегергенде анықталады:

- нақты еңбек ақының нормативтіктен артығы (ΔEA);
- пайдаға салынған салық ($C\pi$);
- мүлікке салынған салық ($C\mu$);
- қысқа мерзімді несие үшін төленген пайыз (%нес).

$$P\tau = P\text{ж} - \Delta EA - C\pi - C\mu - \% \text{нес.}$$

Егер пайда абсолюттік шама болса, **өнімнің пайдалылығы** салыстырмалы шама болады, ол тиімділіктің көрсеткіші ретінде табыстылық деңгейін көрсетеді:

$$P_i = P\theta_i / (\Theta Q_i - M_i),$$

мұнда: P_i – i өнімнің пайдалылығы;

M_i – i өніміне кеткен тікелей материалдық шығындардың сомасы (материалдар, отын, қуат, құрастырғыш бұйымдар, сатып алынатын шала фабрикаттар).

Тиімділік көрсеткіші ретінде **өндірістік қорлардың пайдалылығын** ажыратады:

$$P\theta\kappa = P\text{ж} / (H\Theta Q + A\Theta Q_n),$$

мұнда: $P\theta\kappa$ – өндірістік қорлардың пайдалылығы;

$A\Theta Q_n$ – нормаланатын $A\Theta Q$,

2. Баға жасалудың әдістемесі

Бағалардың мәні, түрлері мен құрылымы

Баға – құнның ақшалай көрінісі. Оның мөлшері көптеген **факторларға** тәуелді:

- нарықтық сұраныс пен ұсыныс;
- өнімнің нарықтағы бәсекеге қабілеттігі;
- өнімнің сапасы;
- өнімнің өзіндік құны.

Нарықтық баға өнімнің өзіндік құны мен пайданың қосындысынан құрылады, ал өзіндік құн кәсіпорынның өндіріске жұмсаған жеке шығындарынан құрылады – материалдық ресурстар, амортизация және еңбек ақы.

Бағаның элементтері – өзіндік құн, пайда, үстемеақы, салықтар, үстеме бағалар – бағалардың әр түрлі түрлерін белгілеудің негізін құрайды.

Бағалардың негізгі 3 түрі бар:

- 1) кәсіпорынның көтерме сауда бағасы;
- 2) өнеркәсіптің көтерме сауда бағасы;
- 3) бөлшек сауда бағасы.

Бағалардың элементтері мен түрлері

Толық өзіндік құн (ӨҚТ)	Пайда (Пө)	Сапа үшін үстемеақы мен жеңілдіктер (Ү/Ж)	Қосылған құнға салынатын салық (ҚҚС)
<i>Кәсіпорынның көтерме сауда бағасы</i> $КБ = \text{ӨҚТ} + \text{Пө} \pm \text{Ү/Ж} + \text{ҚҚС}$			
Кәсіпорынның көтерме сауда бағасы (КБ)		Көтерме-өткізу үстеме бағасы (КҮБ=Шөұ+Пөұ), мұнда Шөұ мен Пөұ – өткізу ұйымдарының шығындары мен пайдасы	Акциздер (А)
<i>Өнеркәсіптің көтерме сауда бағасы</i> $КБөн = КБ + КҮБ + А$			
Өнеркәсіптің көтерме сауда бағасы (КБөн)		Саудалық үстемеақы (Үс=Шсұ+Псұ)	
<i>Бөлшек сауда бағасы</i> $ББ = КБөн + \text{Үс}$			

Бағалар базистік болуы мүмкін, мысалы электрқуат бағасы, кейбіреулері **жоспарланатын** болуы мүмкін, мысалы көтерме сауда бағасы, және **реттелетін бағалар** да бар, мысалы тіркелген тарифтер, прейскуранттар. Сонымен бірге нарықтық бағалар еркін болады, бірақ сұраныс пен ұсынысқа орай реттелуі мүмкін – мұндай бағаларға **келісілген және аукциондық бағалар** жатады.

Келешекте бұл бағалар өнімнің жаңартпалығына қарай, қызмет етуінің ұзақтығына қарай сараланады. Нәтжеде жеңілдіктік бағалар пайда болады. Өнімнің сапасы мен бәсекеге қабілеттігіне қарай бағалар төменгі және жоғары шектің деңгейінде орнатылуы мүмкін. Төменгі шек – ұйғарынды пайдалылықтың есебімен қойылған өткізу бағасы, ал жоғары шек – тұтынушы үшін сапа мен нәтиженің деңгейін ескеруімен орнатылған өткізу бағасы.

Баға жасалудың тәртібі мен әдістері

Нарықтық бағалар функциялары мен оларға әсер ететін **факторларға** орай белгілі принциптердің негізінде сұраныс пен ұсыныстың әсерімен құрылады:

1. Тұтынушылар (төлеуге қабілеттік принципі).
2. Бәсекелестер (сапа және баға).
3. Мемлекет (салықтық саясатты жүргізу арқылы бағаларды реттеу).
4. Тауар қозғалысының арналары (әр түрлі арналар бойынша өнімді өткізу шарттары).
5. Өндіруші (шығындар – өндірушідегі өнімнің толық өзіндік құны).

Әзірленген концепцияға сәйкес **баға жасалудың** мынадай **тәртібі** қабылданады:

1. **Мақсатты таңдау.** Бұл кезеңде баға жасалудың мақсаттары қалыптасады: нарықты жаулап алу – пайданың максимумын қамтамасыз ету; өміршеңдікті қамтамасыз ету – пайданың минимумын алу, ең болмаса, маржиналдық табысты алу. Маржиналдық табыс – тұрақты шығыстар мен пайданың қосындысы.
2. **Сұранысты анықтау** – ол өнімнің өткізілімін өміршеңдік деңгейінен төмен емес қамтамасыз ету мен нарықты ұстап қалу және өнімнің бәсекеге қабілеттігін арттыру арқылы пайданы максимизациялаумен байланысты.

3. **Өндіріс шығындарын талдау** – сатылу көлеміне байланысты тұрақты және айнымалы шығындардың ара қатынасын, маржиналдық табыс пен пайданың мөлшерін анықтау мақсатында.
4. **Бәсекелестердің бағаларын талдау.** Мұнда нарықты өткізілетін, өзін өндіретін және бәсекелестің өнімінің бәсекеге қабілеттігі (сапа және баға) салыстырылады.
5. **Баға жасалудың әдісі** таңдалады.
6. **Бағаны орнату** – мұның үш нұсқасы бар:
 - 1) Өнімнің толық өзіндік құнына байланысты шығындық әдіспен анықталатын минималдық деңгей.
 - 2) Сұраныс пен ұсынысқа тәуелді максималдық деңгей.
 - 3) Өнімнің бағасы пайданың қажетті нормасын қамтамасыз еткендегі оңтайлы болжалды деңгей.

Бағаны орнату әдісін таңдау **баға саясатына** байланысты. Баға жасалудың саясаты өз кезегінде **нарықтың түріне** тәуелді: таза бәсеке нарығы, монополиялық бәсеке нарығы, олигополиялық нарық, таза монополия нарығы.

Практикада нарықтың түріне қарай **бағаны орнатудың келесі әдістері** қолданылады:

1. **Шығындық әдіс** (немесе калькуляциялық әдіс):

$$B(ш) = \Theta_{\text{ҚТ}}(ж) \cdot (1 + \Pi(он)),$$

мұнда: $\Pi(он)$ – пайданың орташа нормасы;

$\Theta_{\text{ҚТ}}(ж)$ – толық жеке өзіндік құн.

2. **Орташа өндіріс шығындарының әдісі:**

$$B(ош) = \Theta_{\text{ҚТ}}(ос) \cdot (1 + \Pi(он)), \text{ немесе } B(ош) = \Theta_{\text{ҚТ}}(ж) \cdot (1 + \Upsilon Б + \Pi(он)),$$

мұнда: $\Theta_{\text{ҚТ}}(ос)$ – толық орташа салалық өзіндік құн;

$\Upsilon Б$ – толық жеке өзіндік құнды салалыққа жеткізетін үстеме баға.

3. **Мақсатты пайда әдісі:**

$$B(мп) = \Theta_{\text{ҚТ}} \cdot (1 + \Pi(жет)),$$

мұнда: $\Pi(жет)$ – жеткілікті пайда мөлшері (залалсыз жұмыс істегендегі).

4. **Жеңілдіктер әдісі:**

$$B(ж) = (\Theta_{\text{ҚТ}} - Ж) \cdot (1 + \Pi(он)),$$

мұнда: $Ж$ – толық өзіндік құннан жеңілдік: $Ж = \Theta_{\text{ҚТ}} \cdot (1 - Кт)$,

$Кт$ – өзіндік құнды төмендету коэффициенті.

Практикада толық сатып алу бағасынан жеңілдіктер қолма-қол ақшамен төлегені үшін, тұрақты сатып алу көлемі үшін жасалады, өйткені бұл сатып алушыны қызықтырады.

5. **Сапа үшін үстемеақылар әдісі** (параметрикалық әдіс):

$$B(\gamma) = Bб + Bі \cdot K_{\text{пар}}(б/ж),$$

мұнда: $Bб$ – өнімнің базалық бағасы: $Bб = \Theta_{\text{ҚТ}} \cdot (1 + \Pi(он))$;

$Bі$ – параметр бірлігінің бағасы;

$K_{\text{пар}}(б/ж)$ – базалық өніммен салыстырғанда жаңа өнімнің i -параметрінің өзгеруін ескеретін коэффициент.

КАПИТАЛДЫҚ САЛЫНЫМДАРДЫҢ (ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫҢ) ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ

1. Капиталдық салынымдардың мәні, құрамы мен құрылымы және есептеу әдістері

Инвестициялар дегеніміз НӨҚ жаңғыртылуына және АӨҚ толтыруға материалдық-техникалық және еңбек ресурстарының бір жолғы шығындары, капиталдық салынымдардың қаржыландыруы.

Функциялары:

1. Өндірістік қорлардың және аяқталмаған құрылыстың өсімін қамтамасыз етеді.
2. Өндірістік қорларды өтейді.

Инвестициялар ақшалай түрде нақты объектілерге салынған капиталдық салынымдарды білдіреді. Капиталдық салынымдарды қаржыландыру көздері:

- жарғылық капитал;
- қосымша капитал;
- ұзақ мерзімді пассивтер (заемдар);
- басқадай пассивтер (несиегерлермен есеп айырысу).

Капиталдық салынымдардың (КС) тиімділігін жоғарлату дегеніміз үлес капитал салынымдарын, яғни өнімнің қор сиымдылығын азайту, құрылыс мерзімдерін қысқарту және жаңа техниканы енгізу.

Құрамы бойынша КС келесі түрлерін ажыратады:

- 1) Жаңа құрылыс пен жұмыс істейтін объектілерді қайта құру арқылы ғимараттар мен құрылыстарға КС.
- 2) Жабдықтауға КС: жабдықтаудың және тиеу-түсіру техникалық құралдарының құны, тасымалдау, жөндеу, жаңарту құны.
- 3) Құрал-саймандар мен инвентарға КС.
- 4) Материалдар, отын мен құрастырғыш бұйымдардың запастарына КС.
- 5) Бөлшектердің, шала фабрикаттар мен аяқталмаған өндірістің запастарына КС.

Осы құрамы бойынша объектілерге КС **құрылымы** олардың сметалық құн бойынша жалпы сомасындағы КС жеке түрлерінің үлес салмағы бойынша анықталады.

Келесі **түрлері** ажыратылады:

- технологиялық (машина жасау өнеркәсібінде ғимараттар мен құрылыстарға КС – 40%, жабдықтауға – 45-50%);
- ұдайы өндірістік (жаңа құрылыс пен кеңейтуге – 40%, қайта құру ме техникалық қайта қаруландыруға – 35%);
- салалық (кен өндіруші өнеркәсіпке – 90%-ға дейін).

КС негізгі өндірістік қорларға, нормаланатын айналыс қорларына, еңбек ресурстарына, ҒЗТҚЖ-на, өндіріске, өнімді пайдалануға, инфрақұрылымға, қоршаған ортаны қорғауға, жаңа объектілерге, қолда бар ресурстарға салынады. КС бюджеттен, амортизация мен пайдадан, несие және акционерлердің қаражаттары арқылы жасалады.

Көлеміне қарай КС **сомалық** және **қосымша** болады.

Сомалық КС бірнеше **әдіспен** анықталады:

1. КС бүкіл құрамын сомалау әдісі, яғни жалпы (сомалық) КС белгілі объектіге салынған барлық салынымдардың құнын сомалау арқылы анықталады.
2. Тура шот әдісі кезінде үлес капитал салынымдар анықталады да, сомалық КС объектінің өндірістік қуатына байланысты болады:

$$K = K_c \cdot K_\theta,$$

мұнда: K_c – капитал сиымдылығы;

K_θ - өндірістік қуат.

3. Объектінің өндірістік қуаты ұлғайған сайын үлес капитал салынымдарын азайту коэффициентін ($K_c \Delta K_\theta$) ескеретін іріленген әдістер:

$$K = K_c \cdot (K_c \Delta K_{\theta}) \cdot K_{\theta}.$$

Салыстырмалы экономикалық тиімділік жөнінде қосымша капиталдық салынымдар (ΔK) нұсқалар бойынша салынымдарды салыстыру жолымен анықталады:

$$\Delta K = K_2 - K_1.$$

Таңдалған нұсқа бойынша абсолюттік экономикалық тиімділікті анықтағанда қосымша капиталдық салынымдар (ΔK) сомалық K_c мен жұмыс істейтін объектінің қалыпын ескеретін бір жолғы шығындардың айырмасын білдіреді:

$$\Delta K = K - K_{\text{түз}},$$

мұнда: $K_{\text{түз}} = K - S_{\theta} + S_{k/k} + S_k - S_j$ – таңдалған нұсқа бойынша түзетілген K_c ;

S_{θ} – қалдық құны бойынша сыртқа қарай өткізілетін жұмыс істейтін НӨҚ;

$S_{k/k}$ – өндірісте қолданылатын НӨҚ бөлігінің қалпына келтіру баланстық құны;

S_k – жойылатын НӨҚ қалдық баланстық құны;

S_j – босатылатын және шығарылып тастайтын НӨҚ жою құны.

2. Капиталдық салынымдардың (инвестициялардың) тиімділігін бағалау

Тиімділік – нәтижелердің шығындарға, ресурстарға немесе жұмсалған күштерге қатынасы. Сонымен бірге тиімділік ресурстарды тиімді пайдалану шартында қойылған мақсатқа жетуді қамтамасыз ету тиіс.

Тиімділіктің түрлері: ғылыми-техникалық (ғылыми-техникалық нәтижелердің ҒЗКТЖ өткізуге шығындар),